De Gulden Passer. Jaargang 65

bron
De Gulden Passer. Jaargang 65. Vereniging der Antwerpsche Bibliophielen, Antwerpen 1987

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gul005198701_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m.

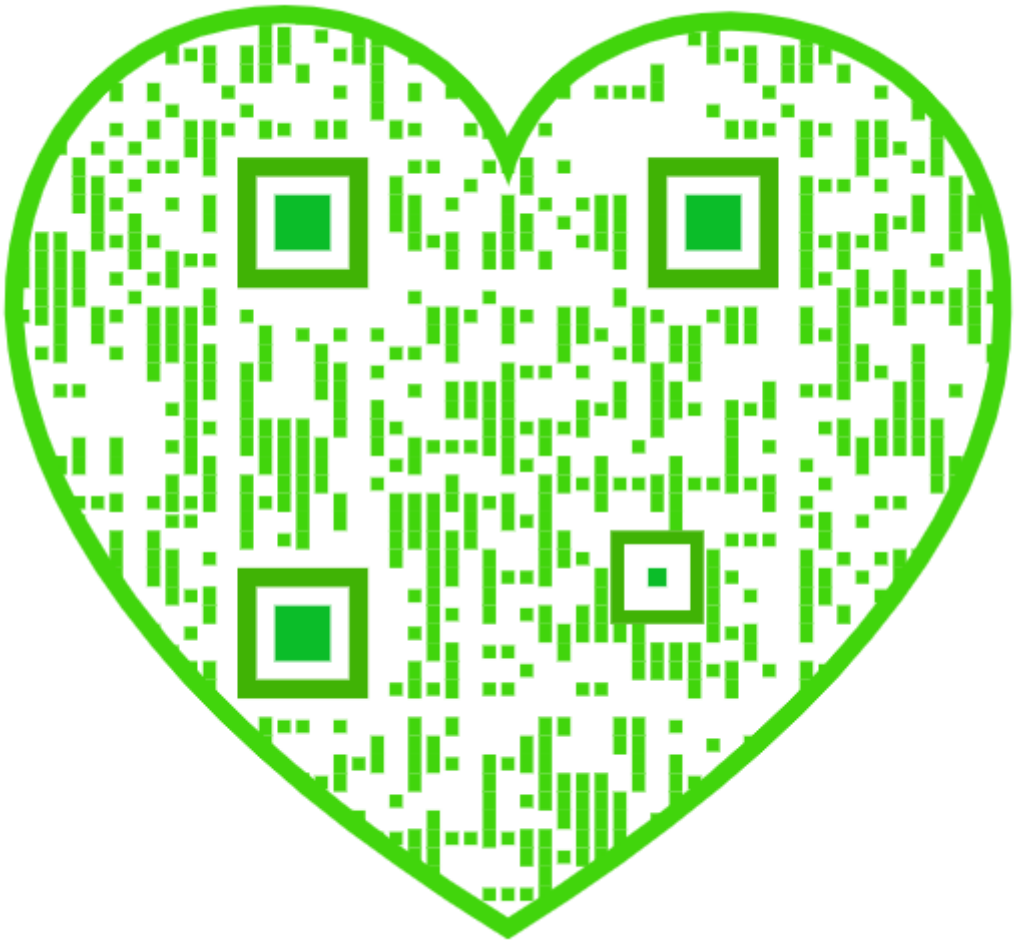

[De Gulden Passer 1987]

Weinig of niet bekende drukkers van Brugge uit de 16de en het eerste kwart van de 17de eeuw

door Albert Schouteet
(Brugge)

De drukkers, die te Brugge bedrijvig waren, worden vermeld en beschreven door A. VISART DE BOCARME, *Recherches sur les imprimeurs brugeois*, Brugge, 1928. In het bijzonder voor de 15de en de 16de eeuw worden ze op voortreffelijke wijze vermeld en bovendien voorzien van een exhaustieve bibliografie door A. ROUZET, *Dictionnaire des imprimeurs*, *libraires et éditeurs belges des XVe et XVIe siècles*, Nieuwkoop, 1975.

Alhoewel in beide voornoemde werken naar volledigheid is gestreefd, toch zal wel niemand durven beweren dat hiermede alle drukkers van Brugge bekend zijn. Doorgedreven speurwerk in bibliotheken en archieven kan inderdaad nog heelwat aanvullingen opleveren, zoals moge blijken uit onderhavige bijdrage, waarin niet minder dan vierenveertig weinig of helemaal onbekende drukkers van Brugge worden besproken.

Van het merendeel van deze vierenveertig drukkers van Brugge kan evenwel geen drukwerk worden genoemd. Er kan zelfs niet eens met zekerheid worden aangetoond dat zij ooit als zelfstandig meester zijn opgetreden. Daarenboven zijn de hierna meegedeelde bijzonderheden betreffende deze drukkers eerder karig te noemen. Van enkelen weten we zelfs niets meer dan dat zij leerlingen zijn geweest van de Brugse Bogarden-

school en door het bestuur van deze school bij een meesterdrukker werden uitbesteed om tot drukker opgeleid te worden.

De Bogardenschool was een stedelijke inrichting voor opvoeding en onderwijs van weeskinderen. Bij hun aanvaarding in de school moesten de nieuwe leerlingen aan drie voorwaarden voldoen: ze moesten behoeftig zijn, gaaf en gezond naar lichaam en geest, en de leeftijd van zeven à negen jaar bereikt hebben. Vanaf hun opname in de school genoten de leerlingen er volledig onderhoud en het gewone onderwijs van de tijd, dat in de regel op dertienjarige leeftijd werd vervangen door een beroepsopleiding bij een particulier persoon, onder het toezicht van de schooldirectie. De meest begaafde leerlingen kregen een uitgebreider onderwijs, onder meer in de Latijnse taal, met het oogmerk hen vervolgens voor hoger onderwijs naar een universiteit te sturen. In zake armenzorg en onderwijs leverde de Bogardenschool baanbrekend werk. De leerlingen verlieten de school als eersterangselementen voor de maatschappij, hetzij als bekwame ambachtslui, voortreffelijke bedienden of houders van een universiteitsdiploma[1].

Niet minder dan vijfendertig van de door ons hier besproken vierenveertig drukkers werden in de Bogardenschool opgevoed en vervolgens door de schooldirectie bij een meester-drukker uitbesteed om tot drukker te worden opgeleid. Daarvan gingen er vierentwintig in de leer bij een drukker te Antwerpen, acht werden leerknapen van drukkers te Brugge en slechts één begon zijn leertijd te Gent maar voleindigde zijn opleiding bij een drukker te Brugge. Dit illustreert nog eens de vooraanstaande plaats, die door de Scheldestad in zake typografie in de 16de en de 17de eeuw werd ingenomen. Niet alleen was er het aantal drukkers veel groter dan in enige andere stad van Vlaande-

1 Over de Brugse Bogardenschool, zie: L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *L'Orphélinat des garçons à Bruges. Son ancien état administratif, financier, scientifique et juridique*, in *La Flandre*, 8, 1876, p. 53-80, 158-199; ID., *Inventaire diplomatique des archives de l'ancienne école Bogarde à Bruges*, 3 dln., Brugge, 1899-1900; P. VAN LEDE, *Geschiedkundige beschrijving der Bogaerde School, bevattende haren oorsprong en vestiging, aangroei en verval*, Brugge, 1907; A. SCHOUTEET, *Een beschrijving van de Bogardenschool te Brugge omstreeks 1555*, Brugge, 1960.

ren, maar ook hun produkten stonden meestal op een hoger peil, zowel naar hun inhoud als op technisch gebied. Slechts één drukker van Brugge kon met zijn Antwerpse vakgenoten wedijveren en dat was Hubrecht Goltzius, die eerst in 1557-1558 te Antwerpen en daarna van 1562 tot 1578 te Brugge werkzaam was[2].

Dat enkele scholieren van de Bogardenschool het tot meester-drukker hebben gebracht, hebben we aangetoond in onze bijdrage over Gregorius Weyts, die op 7 februari 1552 in deze school werd aanvaard, met Sint-Jansmis (24 juni) 1555 werd uitbesteed bij de Brugse drukker Jacob Janssuene en later meester-drukker is geworden[3]. Ook van Joris Tant, eveneens een leerling van de Bogardenschool, weten we dat hij, na zijn leertijd te hebben doorgemaakt, eerst bij Joost Lambrecht te Gent en vervolgens bij Erasmus van der Eecke te Brugge, het drukkersberoep verder heeft blijven uitoefenen[4].

De aldus door ons opgediepte weinig of niet bekende drukkers van Brugge uit de 16de en het eerste kwart van de 17de eeuw, worden hierna in alfabetische orde besproken.

1. FRANS VAN AMIENS was een vondeling en werd op verzoek van de armmeesters van Sint-Salvatorsparochie te Brugge op 26 juli 1569 leerling van de Bogardenschool als bursaal van de stichting van Maarten van der Weerde[5]. Hij kwam de plaats innemen van de leerling Moenen Mahieu, van wie de periode van genot van deze stichting ten einde was.

2 Over Hubrecht Goltzius, zie: A. ROUZET, *a.w.*, p. 76-78; A. VIAENE, *Oude boekdrukkunst te Brugge*, in *West-Vlaanderen*, 9, 1960, p. 159-163; *Hubertus Goltzius en Brugge 1583-1983.* Tentoonstelling ingericht door de stad Brugge 11 nov. 1983-30 jan. 1984.

3 Zie: A. SCHOUTEET, *Documenten betreffende Brugse drukkers: Gregorius Weyts*, in *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 109, 1972, p. 237-249.

4 Zie verder de notitie betreffende Joris Tant.

5 Over Maarten van der Weerde en zijn stichtingen ten voordele van de Bogardenschool, zie: L. GILLIODTS, *Ecole Bogarde*, I, p. 147, 149, 153; II, p. 142, 494, 514, 521, 530, 532, 536; III, p. 694, 868, 899, 991.

Na gedurende zes jaar in de zogenaamde binnenschool te zijn opgevoed, werd Frans van Amiens door het bestuur van de school uitbesteed bij de Brugse drukker Jacob Janssuene[6] om aldaar tot drukker te worden opgeleid[7].

Niet de minste verdere bijzonderheden omtrent deze Frans van Amiens zijn ons bekend.

2. MOENEN VAN BELLE, zoon van Jacob, was zeven jaar oud toen hij als leerling van de Bogardenschool in 't jaar 1534 werd opgenomen. Vier jaar later werd hij uitbesteed door de schooldirectie bij Hendrik Peetersen van Middelburch, drukker te Antwerpen[8], om vanaf Pasen 1538 gedurende zeven jaar tot drukker opgeleid te worden[9].

Of hij de voorgeschreven leertijd aldaar heeft uitgedaan is niet bekend. Overigens ontbreken verdere bijzonderheden omtrent deze Moenen van Belle.

3. JACOB BIERMAN, van Brugge, was in 1511 als drukker werkzaam in het voormalige atelier van de drukker Pieter de Keysere te Gent[10].

6 Over de drukker Jacob Janssuene, zie: A. VISART DE BOCARME, *a.w.*, p. 27, 35; A. ROUZET, *a.w.*, p. 104-105; A. VANDEWALLE, *Brugse drukkers in de reformatietijd (ca. 1520-ca. 1585)*, in *Hubertus Goltzius en Brugge*, *a.w.*, p. 29-36.

7 Zie Brugge, Stadsarchief, fonds van de Bogardenschool, *register van de bursalen over 1539-1632*, fol. 87 v.-88: 'Fransken van Amiens, vondelinck, es gheconsenteert de binnenschole by der presentatie van dischmeesters van Sint-Salvators, ende dat in de platse van Moenen Mahieu. Actum desen 26 in jullio 1569. - Fransken van Amyens es besteet met Jacob Janssens, prenter, volghende register 153, desen 15 jullet 1575'. Zie ook: L. GILLIODTS, *Ecole Bogarde*, III, p. 1159.

8 Over deze drukker, zie: A. ROUZET, *a.w.*, p. 170-171.

9 Zie: Brugge, Stadsarchief, fonds van de Bogardenschool, *register van de uitbestedingen over 1535-1556*, fol. 14: 'Moenin van Belle, filius Jacop, oudt VII jaeren, onvry in alle neerynghen, was ontfaen anno XV^{C}XXXIIII. - Dese jonge es bestedt met Heindric Pieters, boucprenter t'Antworpen, ende moet er mede woenen ende leeren VII jaeren. Dies zal denzelven Heindric ghehouden zyn t'enden van zeven jaeren hem te betalene vier ponden grooten ende voort altyt dese 7 jaer gheduerende cleen ende reeden. Ende begonst zynen tydt begonste Paeschen anno XV^{C}XXXVIII'. Zie ook: L. GILLIODTS, *Ecole Bogarde*, III, p. 1102.

10 Zie: *Handelingen van de Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent*, 8, 1907-1908, p. 341. - Over de drukker Pieter de Keyzere, zie: A. ROUZET, *a.w.*, p. 113-114.

4. FRANS BOLLAENS, zoon van Joost, werd geboren te Brugge. Toen hij zeven jaar oud was, werd hij in februari 1540 als bursaal van de stichting van Lodewijk van Vlaanderen, heer van Praat[11], leerling van de Bogardenschool. Na een verblijf van ruim acht jaar in de zogenaamde binnenschool, werd hij vanaf 24 juni 1548 door het bestuur van de school voor vier jaar uitbesteed bij Hendrik Peetersen van Middelburch, drukker te Antwerpen[12], om er tot drukker te worden opgeleid[13].

Over de verdere lotgevallen van deze Frans Bollaens ontbreken andere bijzonderheden.

5. JAN BRAEUS, zoon van Pieter, werd op verzoek van de abt van Oudenburg[14] op 14 augustus 1591 als bursaal van de stichting van Maarten van der Weerde[15] in de Bogardenschool opgenomen. Na gedurende ruim zes jaar in de zogenaamde binnenschool te hebben verbleven, werd hij op 13 maart 1598 door het bestuur van de school voor zes jaar uitbesteed bij Filips Nutius, boekhandelaar te Antwerpen[16], om er tot boekhandelaar en wellicht ook tot drukker te worden opgeleid[17].

11 Over Lodewijk van Vlaanderen en zijn stichting ten voordele van de Bogardenschool, zie: L. GILLIODTS, *Ecole Bogarde*, I, p. 147, 150, 154; A. SCHOUTEET, *Een beschrijving van de Bogardenschool*, p. 74, 85, 147-150, 163, 171-173; *Biographie nationale*, dl. 7, kol. 82-96.

12 Over de drukker Hendrik Peetersen van Middelburch, zie: A. ROUZET, *a.w.*, p. 170-171.

13 Zie: Brugge, Stadsarchief, fonds van de Bogardenschool, *register van de bursalen over 1539-1632*, fol. 1 v.-2: ''t Naervolghende zyn de XII bursalen van mynheere van Praet. - Alvooren Franske Bollaens, filius Joos, gheboren van Brugghe, oudt VII jaren, was ontfaen in februario 1539. - Fransken Bollaens es besteet met Heindric Pieters, boucprenter te Andwerpen in Den Mol, den termyn van vier jaren, beghinnende t'Sint-Jansmesse 1548; belooft hem dien tyt te houden ziec ende fraey, te voorziene van eten ende drancken, cleeden ende ander noodzakelicheden, ende hem den voorn. styl van boucprenten te leeren ende ten afsceeden bovendien hem te gheven vier Carolusguldens'. Zie ook: L. GILLIODTS, *Ecole Bogarde*, III, p. 1155.

14 De toenmalige abt van Oudenburg was Jean Bourier. Zie: N. HUYGHEBAERT, *Abbaye de Saint-Pierre à Oudenburg*, in *Monasticon Belge*, dl. 3, fasc. 1, p. 74-75.

15 Over Maarten van der Weerde en zijn stichtingen ten voordele van de Bogardenschool, zie hoger n. 5.

16 Deze Filips Nutius was waarschijnlijk een zoon van Filips Nutius, drukker, boekhandelaar en uitgever, die van 1564 tot 1586 te Antwerpen bedrijvig was. Zie: A. ROUZET, *a.w.*, p. 163.

17 Zie: Brugge, Stadsarchief, fonds van de Bogardenschool, *register van de uitbestedingen over 1571-1615*, fol. 56 v.-57: 'Hansken, de zuene van meester Pieter Braeus, was gheconsenteirt de binneschole up de buerse van dheer Maertin van der Weerde, op de denominatie van mynheere de prelaet van Oudenburch, den XIIIIen dach van ougst XV^{C} eenentneghentich. - Up den XIII maerte 1598 is Johannes Braus gaen woonen t'Antwerpen met Philips Nutius, bouckvercooper, ende es besteet een termyn van zesse jaeren mitz by hem onderhouden te werden van cleederen ende anders in alle nootzaeckelicheyt ende recompense tot zynen discretie'. Zie ook: ib., *register van de bursalen over 1539-1632*, fol. 92 v.-93: 'Hansken filius meester Pieter Braeus, es ter denominatie van mynheere de prelaet van Oudenburch ontfaen in de binneschole den XIIIIen ougst 1591 per registre van dezelve binnenschole folio LVI verso. - Dit Hansken es besteedt tot Antwerpen. Vide de breedere noticie staende in den bouck van de binneschole'.

Nadere bijzonderheden omtrent deze Jan Braeus zijn ons niet bekend.

6. FRANS VAN DEN BROUCKE, zoon van Joost, werd op 27 mei 1548 als leerling van de Bogardenschool opgenomen. Ongeveer zes jaar later, op 1 september 1554, werd hij door het bestuur van de school uitbesteed bij de weduwe van Hubrecht de Croock, te Brugge, om aldaar gedurende vijf jaar tot drukker opgeleid te worden. Het zal wel niet deze weduwe geweest zijn, die de vakopleiding bezorgde, maar haar knecht, Pieter de Clerck, die twee jaar later haar bedrijf zou overnemen en zich op 10 mei 1556 verbond het leercontract tussen de weduwe De Croock en de Bogardenschool betreffende Frans van den Broucke verder uit te voeren[18].

18 Zie: Brugge, Stadsarchief, fonds van de Bogardenschool, *register van de uitbestedingen over 1535-1556*, fol. 110 v.: 'Fransken van den Broucke, filius Joos, es ontfaen om binnen te wonen desen XXVIIen mey 1548. - Deze Franse es besteedt met de weduwe van Hubrecht de Croock, de prentesse, den termyn van vyf jaren, ingaende den 1en van septembre XV^{C} vier ende vichtich; belooft hem gheduerende zinen tydt te houden fray ende zieck, cleeden ende reeden, ende hem te leeren 't voorn. ambocht van prenten, ende t'zynen afscheeden te gheven X s. VIII d. gr. Actum den 23en in septembre 1554. - Deze Franse es overghenomen by Pieter de Clerck, prentere, ende heeft beloft alle dezelve condicie, die hiervooren ghescreven syn, den resten van den termyne, te weten: tot september XV^{C}LIX. Actum desen 10 in meye 1556.' Zie ook: L. GILLIODTS, *Ecole Bogarde*, III, p. 1109; A. SCHOUTEET, *Documenten betreffende de Brugse drukkers uit de 16e eeuw. IV. Hubrecht de Croock*, en *V. Pieter de Clerck*, in *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 85, 1948, p. 127, en 86, 1949, p. 153. En verder: A. ROUZET, *a.w.*, p. 30, 37-38, 52.

7. JAN VAN DEN BUSSCHE overleed op 26 mei 1544. Vermits hij lid was van het handboogschuttergilde van Sint Sebastiaan aan de Carmersstraat te Brugge, werd van zijn afsterven in de gildeboeken van dit gilde aldus melding gemaakt: '† Jan van den Bussche, prentere, 26 meye 1544'[19].

Dit is de enige vermelding, die we van deze drukker hebben aangetroffen.

8. KAREL CABILLIAU, zoon van de Brugse poorter Pieter Cabilliau, werd op negenjarige leeftijd als leerling van de Bogardenschool opgenomen op verzoek van Maximiliaan van Volden, een van de toenmalige gouverneurs van deze school. De opname werd beslist op 1 maart 1621 en zou ingaan met Pasen daaropvolgend. Ruim vijf jaar later, op 29 oktober 1626, werd Karel Cabilliau door de schooldirectie voor zes jaar uitbesteed bij Cesar Trognesius, drukker te Antwerpen[20], om er tot drukker te worden opgeleid[21].

Niet de minste verdere bijzonderheden omtrent deze Karel Cabilliau zijn ons bekend.

9. MAARTEN CALF, zoon van de lijnwever Maarten Calf, was negen jaar oud toen hij in 1534 als leerling van de Bogardenschool

19 Zie: Brugge, Handbogenhof, *gildeboek van de Sint-Sebastiaansgilde aangelegd in 1514*, fol. 38. - Over dit gilde, zie: H. GODAR, *Histoire de la gilde des archers de Saint Sébastien de la ville de Bruges*, Brugge, 1947.

20 Over Cesar Trognesius, zie: J. DONNET, *Les imprimeurs Trognaesius et leur famille* in *Annales de l'Académie royale d'archéologie de Belgique*, 6de rks., 67, 1919, p. 44-72; M. SABBE, in *Biographie nationale*, dl. 25, 1930-1932, kol. 657-662.

21 Zie: Brugge, Stadsarchief, fonds van de Bogardenschool, *register van de uitbestedingen over 1571-1615*, fol. 248 v.-249: 'Prima maerte 1621. Charles filius Pieter Cabilliau, poorter deser stede, oudt ontrent 9 jaeren, is gheconsenteert de binneschole jeghens Paesschen naerstcommende, ter denominatie van dheer Maximiliaen van Volden, jeghenwoordich gouverneur der zelve. Actum als boven. - Charles Cabillau is gaen woonen met sieur Cesar Trognesius, boeckdrucker tot Antwerpen, die hem belooft t'onderhouden den tyt van acht [sic] jaeren sieck ende ghesont van wollen ende lynen, ende leeren het stellen ende boeckdrucken, ende t'eynde van voors. ses jaeren hem eerlick in 't habyt uut te stellen met een mantel, ende in syn beurse te gheven de somme van ses ponden groote. Actum desen 29en octobris 1626'. Zie ook: L. GILLIODTS, *Ecole Bogarde*, III, p. 1133.

werd opgenomen. Later werd hij door het bestuur van de school voor vijf jaar uitbesteed bij de Brugse drukker Hubrecht de Croock om er tot drukker te worden opgeleid[22].

Niet de minste verdere bijzonderheden omtrent deze Maarten Calf zijn ons bekend.

10. SAMUEL CAUDERON, zoon van Jacob, werd op voorstel van Gabriël Coolbrant op 15 juli 1601 in de Bogardenschool opgenomen als bursaal van de stichting van Jacob Regis[23]. Na een verblijf van omtrent tien jaar werd hij door het bestuur van de school voor vijf jaar uitbesteed bij Joachim Trognesius, drukker te Antwerpen[24], op 20 juni 1611. Hij is aldaar niet lang gebleven, want reeds in mei 1612 keerde hij naar Brugge terug en werd seminarist in het bisschoppelijk seminarie van Brugge. Volgens een ietwat jongere aantekening is Samuel Cauderon later pastoor van Ettelgem, een parochie ten westen van Brugge, geworden en als dusdanig aldaar in juli 1629 overleden[25].

11. ADRIAAN COUSOIS.

Jan van Zurck, poorter van de stad Brugge, liet zich op 23 december 1575 als buitenpoorter van deze stad inschrijven. Dit werd gedaan om buiten Brugge te kunnen verblijven zonder daardoor het poorterschap te verbeuren. De inschrijving als

22 Zie: Brugge, Stadsarchief, fonds van de Bogardenschool, *register van de uitbestedingen over 1535-1556*, fol. 13 v.: 'Maertyn Calf, filius Maertyn, oudt IX jaeren, vry lynewevere, was ontfaen anno XXXIIII. - Dees jonghe es besteidt te wuenene met Huubrecht de Crooc, de prentere, van Paeschen eerstcommende in vyf jaeren, ende zal hem leeren prenten ende diesser toebehoort; sal hem ooc binnen middelentyde houden ghesont ende ziec ende hem cleeden ende reeden, etc.'. Zie ook: L. GILLIODTS, *Ecole Bogarde*, III, p. 1102; A. SCHOUTEET, *Documenten betreffende de Brugse drukkers uit de 16e eeuw. IV. Hubrecht de Croock*, t.a.p.; A. ROUZET, *a.w.*, p. 33.

23 Over Jacob de Coninck alias Regis en zijn stichtingen ten voordele van de Bogardenschool, zie: L. GILLIODTS, *Ecole Bogarde*, I, p. 147, 150, 153; II, p. 456-457, 463, 471, 487-492; III, p. 906, 990, 991, 1011, 1013; A. SCHOUTEET, *Een beschrijving... a.w.*, p. 85, 150, 163, 165, 171-173; en verder: J. GAILLIARD, *Inscriptions funéraires et monumentales de la Flandre Occidentale*, dl. 1, 1ste stuk: *Bruges*, *Eglise cathédrale de St. Donat*, Brugge, 1863, p. 117; A.C. DE SCHREVEL, *Histoire du séminaire de Bruges*, dl. 1, Brugge, 1895, en dl. 2, Brugge 1883, passim.

24 Over Joachim Trognesius, zie: A. ROUZET, *a.w.*, p. 224-225.

25 Zie: Brugge, Stadsarchief, fonds van de Bogardenschool, *register van de uitbestedingen over 1571-1615*, fol. 106 v.-107: 'Samuel filius Jacques Cauderon es gheconsenteert de bynnenschole desen 15 juillet 1601, ter presentatie van dheer Gabriël Coolbrant, up de burse van meester Jacob Regis. - Samuel Cauderon es gaen wonen met sieur Joachim Trognezius, boecdrucker tot Andwerpen, die hy den tyt van vyf jaren belooft t'onderhouden ziec ende fraey, te emploieren ende ooc te leeren stellen, corrigieren ende boucdrucken, daermede hy t'avondt oft merghen wyf ende kynderen den cost mach winnen, ende theynde de voors. vyf jaeren hem eerlicken uut te stellen in 't habyt met eene mantel ende hem in zyn burse te gheven de somme van zesse ponden grooten. - Ghecommen zynde tot den priesterlicken staet is betaelt par Bouuart 1614 zyn grathuytheyt van bruytghelach. - Overleden pastor van Ettelghem in julio 1628'. Ib., *register van de bursalen over 1539-1632*, fol. 76 v.-77: 'Samuel filius Jacques Cauderon es gheconsenteert de bynnenschole ter presentatie van dheer Gabriël Coolbrant, up de burse van meester Jacob regis, desen 15 juillet 1601. - Samuel Caudron, naer dat hy besteet was t'Antwerpen by Trognesius, boucdrucker, volghende het registre van de binnenschole, fol. 107, ende van daer wederghekeert synde, es ontfaen in 't seminarie van Brugghe, meye 1612. Hier ter memorie. - Is overleden pastor van Ettelghem. Requiescat in pace'. Zie ook: L. GILLIODTS, *Ecole Bogarde*, III, p. 1159.

buitenpoorter behelsde dat de betrokkene een domicilie ten huize van een andere poorter binnen de stad moest aanwijzen en dat een jaarlijkse taks van zes denier groot aan de stad moest worden betaald, waarvoor borgstelling was vereist.

Jan van Zurck, die zich te Sint-Michiels, een randparochie van Brugge, ging vestigen, koos derhalve domicilie ten huize van de drukker Adriaan Cousois, wonende in de Vizierstraat. Deze stelde zich tevens borg voor de betaling van de jaarlijkse taks[26].

Verdere bijzonderheden omtrent Adriaan Cousois hebben we niet gevonden.

26 Zie: Brugge, Stadsarchief, *register van de buitenpoorters van Brugge over 1570-1622*, fol. 96, nr. 5: 'Sincte-Michiels. - Jan van Zurck, ingheboren poortere, hout zyn poorterscip ten huuse van Adriaen Cousois, prentere, wonende in de Visierstrate, die hem borghe constitueert voor VI gr. tsjaers over tzelfs Jans non-residentie. Actum den XXIIIen decembre XV^{C}LXXV'. - Van deze inschrijving wordt melding gemaakt door A. SCHOUTEET, *Indices op de buitenpoorterboeken van de stad Brugge 1548-1788*, dl. 1, Handzame, 1965, p. 178, en dl. 2, Handzame, 1973, p. 41.
Op 27 januari 1570 verleende Jan van Zurck zelf domicilie te zijnen huize aan Filips Wielandt, die zich te Zwevegem ging vestigen. Op dit tijdstip woonde Jan van Zurck aan de Ankerplaats, dit is het pleintje waar Nieuwe Gentweg, Oude Gentweg en Katelijnestraat te Brugge samenkomen. Zie: A. SCHOUTEET, *Indices...* dl. 1, p. 168, en dl. 2, p. 167. Omtrent de ligging van de Ankerplaats, zi: A. SCHOUTEET, *De straatnamen van Brugge*, Brugge, 1977, p. 16.

12. JOOST CROP. Zie verder de notitie betreffende Adriaan Sarolis.

13. JOOST CROX, zoon van Gillis, was herkomstig van Sluis. Op 13 augustus 1559 werd hij als bursaal van de stichting van Lodewijk van Vlaanderen, heer van Praat[27], in de Bogardenschool opgenomen, ter vervanging van Cornelis Jacobs, van wie de beurstijd verstreken was. Ongeveer drie jaar later, namelijk van 24 juni 1562 af, werd hij door het bestuur van de school voor zeven jaar uitbesteed bij Willem Silvius, drukker te Antwerpen[28], om er tot drukker te worden opgeleid[29]. Over Lodewijk van Vlaanderen en zijn stichtingen ten voordele van de Bogardenschool, zie hoger noot 11.

14. WILLEM DE CUENINCK kwam in 1528 in de leer bij de Brugse drukker Hubrecht de Croock. Wellicht was hij een verwant van de schoonmoeder van De Croock, die dezelfde geslachtsnaam voerde[30].

Dit is de enige bijzonderheid, die we van deze Willem de Cueninck hebben aangetroffen.

15. KAREL VAN DALE, zoon van Jacob, werd als bursaal van de stichting van Jacob Regis[31] op 20 november 1558 in de Bogardenschool opgenomen. Dit gebeurde op voorstel van de wedu-

27 Over Lodewijk van Vlaanderen en zijn stichtingen ten voordele van de Bogardenschool, zie hoger n. 11.

28 Over Willem Silvius, zie: A. ROUZET, *a.w.*, p. 200-203.

29 Zie: Brugge, Stadsarchief, fonds van de Bogardenschool, *register van de bursalen over 1539-1632*, fol. 15v.-16: 'Jooske filius Gillis Crox, van der Sluus, es ontfaen in de platse van den voorn. Corne Jacops, 13en augusti 1559. - Jooske Crox es besteet met meester Willem Silvius, drucker der C.M. te Andwerpen, den termyn van VII jaren, beghinnende Johannis 1562, alzo breeder ghenoteirt es in 't registre deser scole, folio 57'. Zie ook: L. GILLIODTS, *Ecole Bogarde*, III, p. 1156. - De hier aangegeven verwijzing naar folio 57 van het register van de school, werd niet gevonden.

30 Zie: A. SCHOUTEET, *Documenten betreffende de Brugse drukkers uit de 16e eeuw. IV. Hubrecht de Croock*, a.w., p. 118-164; A. ROUZET, *a.w.*, p. 52.

31 Over Jacob Regis of de Coninck en zijn stichtingen ten voordele van de Bogardenschool, zie hoger n. 23.

we van Jacob Coolbrant[32]. Ruim drie en een half jaar later, op 24 juni 1562, werd hij door het bestuur van de school voor zeven jaar uitbesteed bij Willem Silvius, drukker te Antwerpen[33], om er tot drukker te worden opgeleid[34].

Over de verdere lotgevallen van deze Karel van Dale ontbreken alle bijzonderheden.

16. JOOST DOOLAGHE, zoon van Jan, werd geboren te Aalst. Op elfjarige leeftijd werd hij op 9 januari 1565 op verzoek van de armmeesters van Aalst als bursaal van de stichting van Maarten van der Weerde[35] in de Bogardenschool opgenomen. Hij volgde er de Latijnse afdeling met het oog op verdere studies aan de universiteit van Leuven. Maar daartoe bleek Joost Doolaghe niet over genoeg aanleg te beschikken en daarom werd hij op 3 juni 1571 door het bestuur van de school voor zes jaar uitbesteed bij de weduwe van Ameet Tavernier, drukker te Antwerpen[36], om er tot drukker te worden opgeleid. Wegens ziekte keerde onze Joost op 10 juli 1574 naar de Bogardenschool terug, waar hij enkele dagen later, op 16 juli, is overleden[37].

17. HENDRIK ECKERT VAN HOMBERCH.

In de loop van het jaar 1502 werd een zekere Hendrik van

32 Jan Coolbrant en zijn erfgenamen waren aangewezen als begevers van deze stichting. Zie: L. GILLIODTS, *Ecole Bogarde*, I, p. 150; II, p. 490, 502.

33 Over Willem Silvius, zie n. 28.

34 Zie: Brugge, Stadsarchief, fonds van de Bogardenschool, *register van de bursalen over 1539-1632*, fol. 59 v.-60: ‘'t Naervolghende zyn de XII burssalen volghende de fundatie van meestre Jacob Regis. - Charleke van Dale, filius Jacop, gheboren van..., es ontfaen in de platse van Neilkin van Dale, ghepresenteert by de weduwe van meestre Jan Coolbrant, den 20en novembre 1558. - Charleke van Dale es besteet met meestre Willem Silvius, boucprenter der K.M. te Andwerpen, den termyn van 7 jaren, beghinnende t'Sint-Jansmesse 1562, up de conditiën ghespecifiert in 't registre van de ontfaen ende bestede kyndren deser scole, folio 60’. Zie ook: L. GILLIODTS, *Ecole Bogarde*, III, p. 1158. - De verwijzing naar folio 60 van een register van de Bogardenschool hebben we niet gevonden.

35 Over Maarten van der Weerde en zijn stichtingen ten voordele van de Bogardenschool, zie hoger n. 5.

36 Over Elizabeth Berckmans, weduwe van Ameet Tavernier, zie: A. ROUZET, *a.w.*, p. 217.

37 Zie: Brugge, Stadsarchief, fonds van de Bogardenschool, *register van de bursalen over 1539-1632*, fol. 86 v.-87: ‘Bursalen Maerten van der Weerde. - Jooske Doolaghe, filius Jans, gheboren van Aelst, oudt XI jaren, es ontfaen by presentatie van de voorn. dischmeesters [van Aelst] den IXen january 1565. - Jooske Doolaghe es besteet met de weduwe van Amedt Tavernier, prentere, wuenende t'Andwerpe, ghemerct dat hy niet capable en was totter studie volghende de voorn, fundatie, als blickt in 't registre folio 119.’ Soortgelijke aantekeningen betreffende Joost Doolaghe komen in hetzelfde register nog voor op fol. 139 v.-140: ‘'t Naervolghende zyn de II burssalen die men ter studie houdende es, volghende de fundatie van dheer Maertin van der Weerde. - Alvooren Joos Doolaghe ende Maerten Coucke, gheboren van Aelst, zyn alhier bin der scole ontfaen als burssalen by presentatie van dischmeesters van Aelst den 9en januari 1565, gheregistreert hiervooren folio 87 ende onderhouden in de Latynsche classe, om hiernamaels een van hemlieden, bequaemst bevonden zynde, te zenden te Lueven ter studie ad artes. - Joos Doolaghe, wesende een van den bursalen van dheer Maerten van der Weerde, es besteet met de weduwe van Amiet Tavernier, bouckprenteghe, wonende t'Antwerpen, den tyt van zes jaeren, achtervolghende den grooten registre, folio 119, in daten van 3 in junio anno 1571. - Deesen Joos es wederkeert Xen julet 1574 duer zyeckte, ende es hyer ghestorven 16 dito’.

Hecke, drukker te Antwerpen, ingeschreven als nieuw lid van het librariërsgilde van Brugge[38]. Dit gilde groepeerde de zelfstandige personen, wier bedrijf in verband stond met het boek, te weten: de kalligrafen, de miniaturisten, de boekverkopers, de boekbinders, de drukkers en later kwamen daar nog de schoolhouders bij[39].

Deze Hendrik van Hecke mag onzes inziens vereenzelvigd worden met de Antwerpse drukker Hendrik Eckert van Homberch, die van 1500 tot 1521 in de Scheldestad bedrijving was[40].

18. JACOB DE FEBURE, drukker, werd op 28 februari 1568, samen met Frans de Naeyere, schrijnwerker, door de stedelijke overheid van Brugge aangesteld tot voogd over de minderjarige kinderen van Jan de Febure alias Lavoy, en Johanna de Naeyere[41]. Zoals het Brugse gewoonterecht voorschreef, behoorden beide voogden tot de naaste verwanten van hun pupillen.

38 Zie: Brugge, Stadsarchief, fonds van de ambachten, *rekeningen van het librariërsgilde over 1454-1523* (rekening over het jaar 1502), fol. 148: 'Noch ontfanghen van nieuwen ghildebroeders ende leerkinderen: Heundric van Hecke, prentere van Andwerpen, voor zyn incommen: XV gr.'.

39 Over dit gilde, zie: A. SCHOUTEET, *Inventaris van het archief van het voormalige gilde van de librariërs... te Brugge*, in *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 100, 1963, p. 228-269.

40 Over Hendrik Eckert van Homberch, zie: A. ROUZET, *a.w.*, p. 60-61.

41 Zie: Brugge, Stadsarchief, *Weeskamer van Brugge*, *aantekenboek van eedsafleggingen door voogden over 1558-1576*, fol. 246 v., nr. 4: 'Jacob de Febure, prentere, ende François de Naeyere, scrynewerckere, juraverunt voochden van Donasekin, Lipkin, Adriaen ende Maeykin, liberi Jan de Febure alias Lavoy, courier, by Jannekin de Naeyere, uxor. Actum laetsten sporcle LXVIII, present: Berghe, raet, Coste, Bussche, scepenen'.

Dit is de enige tekst waarin de drukker Jacob de Febure werd aangetroffen.

19. JAN GAILLIART of Gheyllaert, zoon van Cornelis, werd ca. 1507 te Brugge geboren en is in december 1574 te Emden in Duitsland overleden. Op 9 januari 1555 werd hij burger van laatstgenoemde stad. In het burgerboek van Emden luidt zijn inschrijving aldus: 'Johan Gheyliaert, van Brugge, tipographus, heeft seine burgerschap gewonnen'. In of kort vóór 1554 heeft hij zijn geboortestad Brugge verlaten en zich gevestigd in het stadje Buderich tegenover Wezel aan de linkerzijde van de Rijn[42]. In die tijd was Buderich, evenals Wezel, een wijkplaats voor reformatorischgezinden. Vervolgens vestigde hij zich te Emden, waar hij zich heeft geassocieerd met Steven Mierdmans, de bekende drukker, die van 1543 tot 1546 te Antwerpen, van 1547 tot 1553 te Londen, en van 1554 tot 1558 te Emden werkzaam is geweest[43].

Jan Gailliart was te Emden lid van de gereformeerde gemeente. Hij was een kapitaalkrachtig uitgever en bewerker van de beide Emdense bijbeluitgaven van 1556 en 1558. Hij was de eerste, die Calvijn in het Nederlands heeft vertaald en heeft ook de eerste Nederlandse vertaling van Erasmus' 'Lof der zotheid' geleverd[44].

42 Zie: Brugge, Stadsarchief, *register van de buitenpoorters van Brugge over 1548-1570*, fol. 66; A. SCHOUTEET, *Indices op de buitenpoorterboeken van de stad Brugge*, dl. 1, p. 58, en dl. 2, p. 20 (sub voce: Bossche, Jooris van den). Opmerking verdient, dat een Willem Gheilliaert, zoon van Jan, en een Lucas Gheilliaerts, eveneens zoon van Jan, zich respectievelijk op 16 mei 1575 en op 19 maart 1580 eveneens als buitenpoorters van Brugge lieten inschrijven voor een vestiging te Emden. Zie: A. SCHOUTEET, *a.w.*, I, p. 58.

43 Over Steven Mierdmans, zie: A. ROUZET, *a.w.*, p. 149-150.

44 Bovenstaande bijzonderhden zijn zo goed als geheel en soms zelfs woordelijk overgenomen uit H.J. WIJNMAN, *Grepen uit de geschiedenis van de Nederlandse emigrantendrukkerijen te Emden*, in *Het Boek*, 3de rks., 36, 1964, p. 140-168.

20. JACOB DE GLAS, zoon van Adriaan was geboortig van Sint-Antelinks (nu bij Herzele) in de provincie Oost-Vlaanderen. Op twaalfjarige leeftijd werd hij op 9 juli 1623 als bursaal van de stichting van meester Frans van Beveren[45] in de Bogardenschool opgenomen. Dit gebeurde op verzoek van Maria Opstalle, een van de erfgenamen van de stichter. Ruim drie jaar later, op 29 oktober 1626, werd Jacob de Glas door het bestuur van de school voor zes jaar uitbesteed bij Cesar Trognesius, drukker te Antwerpen[46], om er tot drukker te worden opgeleid[47].

Geen verdere bijzonderheden omtrent deze Jacob de Glas zijn ons bekend.

21. PIETER GOREELMAKERE, zoon van Firmin, werd op 26 mei 1538 als leerling van de Bogardenschool opgenomen. Ongeveer zeven jaar later, op 17 juni 1545, werd hij door het bestuur van de school uitbesteed bij Maarten de Ridder, drukker te Antwerpen[48], om er tot drukker te worden opgeleid. De leertijd zou ingaan op 24 juni daaropvolgend en zes jaar duren[49].

Verder hebben we Pieter de Goreelmakere niet meer ontmoet.

45 Over Frans van Beveren en zijn stichtingen ten voordele van de Bogardenschool, zie: L. GILLIODTS, *Ecole Bogarde*, passim.

46 Over Cesar Trognesius, zie hoger n. 20.

47 Zie: Brugge, Stadsarchief, fonds van de Bogardenschool, *register van de uitbestedingen over 1571-1615*, fol. 263 v.-264: ‘Jaque filius Adriaen de Glas, oudt XII jaer, is ontfaen in de binneschole up de burse van meester François van Bevere, fol. 152, par registre van de bursalen’.; Ib., *register van de bursalen over 1539-1632*, fol. 152v.-153: ‘Jaque filius Adriaen de Ghelas, oudt XII jaer, gheboren van Sententelins, is ghepresenteert in de schole op de burse van meester Fransoys van Beveren, by Mayken Opstalle, hoir van den voorn, meester François, blyckende by attestatie in daten den IXen july 1623. - Jaque de Ghelas is gaen woenen met sieur Cesar Trognesius, boecdrucker tot Antwerpen, die hem belooft t'onderhouden den tyt van sesse jaeren zieck ende fray van wollen ende lynen, ende leeren het stellen ende bouckdrucken, ende t'ende de voors. ses jaeren hem eerlick in 't habyt uuyt te stellen met een mantel ende in syn buerse te gheven de somme van ses ponden gr. Actum desen 29en octobre 1626 *(Get.*:) Trognesius’.

48 Over Maarten de Ridder, zie: A. ROUZET, *a.w.*, p. 188.

49 Zie: Brugge, Stadsarchief, fonds van de Bogardenschool, *register van de uitbestedingen over 1535-1556*, fol. 50: ‘Piro Gorelmakere, filius Fermyn, was ontfaen XXVI in meye anno 38. - Den 17 dach van juing 1545 Pier Gorel es bestet met Maerten de Ruddere, bouckprenter, wonende t'Andtworppe, den termyn van VI jaeren ende zynen tyt zal innegaen nu Sint-Jansmesse 1545, ende moet hem houden zieck ende ghesont, clen ende ren, ende te expireren van zynnen tit met hem gheven tien scellinghen grooten. Actum ende date als booven’. Zie ook: L. GILLIODTS, *Ecole Bogarde*, III, p. 1104.

22. MOENEN GOVAERTS, een leerling van de Bogardenschool, werd vanaf Pasen 1538 door het bestuur van de school uitbesteed bij Hendrik Peetersen van Middelburch, drukker te Antwerpen[50], om er gedurende zeven jaar tot drukker te worden opgeleid[51].

Verdere bijzonderheden omtrent deze Moenen Govaerts ontbreken.

23. HANS GRAMONT. Zie verder de notitie betreffende Adriaan Sarolis.

24. JAN HEINDRICX, zoon van de tegeldekker Jan Heindricx, was negen jaar oud toen hij in augustus 1540 als leerling van de Bogardenschool werd opgenomen. Zes jaar later werd hij door het bestuur van de school voor zes jaar uitbesteed bij de Brugse drukker Quirinus van Belle[52] om er tot drukker te worden opgeleid[53].

50 Over Hendrik Peetersen van Middelburch, zie: A. ROUZET, *a.w.*, p. 170-171.

51 Zie: Brugge, Stadsarchief, fonds van de Bogardenschool, *register van de uitbestedingen over 1535-1556*, fol. 52: 'Moenen sGovaerts was ontfaen... - Dese jonge es bestedt met Heinric Peters, prentre t'Antworpen, VII jaeren, ende daer thenden zal hy den jongen gheven drye guldens. Ende begonst zynnen tydt te Paesschen XXXVIII'. Zie ook: L. GILLIODTS, *Ecole Bogarde*, III, p. 1104.

52 Over Quirinus van Belle, zie: A. SCHOUTEET, *Documenten betreffende de Brugsche drukkers uit de 16e eeuw. I. Quirinus van Belle*, in *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 83, 1940-1946, p. 5-47, en 102, 1965, p. 206-211; A. ROUZET, *a.w.*, p. 8.

53 Zie: Brugge, Stadsarchief, fonds van de Bogardenschool, *register van de uitbestedingen over 1535-1556*, fol. 61: 'Hansekin filius Jan Heindricks, oudt 9 jaeren, vry tegheldeckere, was ontfaen in aougst 1540. - Is besteet met Coryn van Belle den tyt van zes jaeren ende is ghehouden hem te houden fray ende zieck, te cleene ende reene, ende hem te gheven ten henden van den voorn. zes jaeren drye keysersguldens, ende hem te leeren 't voorn. ambocht van der prenterye. Ende zynen tyt ghaedt in XVen octobre 1546'. Zie ook: L. GILLIODTS, *Ecole Bogarde*, III, fol. 61.

Of Jan Heindricx het later tot zelfstandig meester-drukker heeft gebracht is weinig waarschijnlijk. Maar zoveel is zeker, dat hij drukker is gebleven, zij het als knecht bij een of ander drukker te Brugge. Dit blijkt duidelijk uit de hier meegedeelde akte d.d. 1570 november 3, waaruit verder wordt vernomen dat hij was gehuwd met Johanna Vermeulen, dochter van Collard Vermeulen en Paschine Lams.

> Den derden in novembre XV^{C}LXX, present: Ancheman, Heede. - Lieven Dhooghe filius Gheeraerts ende Barble Beernaerts filia Colaerts, zyn wyf, voort Adriaen Cloribus filius Maertins ende Jaquemyne, ooc filia Colaerts Beernaerts, zyn wyf, ende Jan Heindricx, prenter, ende Jannekin de dochtere van jan Vermeulen, zyn wyf, tsamen hoirs ende aeldinghers van Passchyne Lams, weduwe van den voorn. Jan Vermeulen, te voren weduwe van den voors. Colaert Beernaerts, 's voors. Barble, Jaquemyne Beernaerts midsgaders 's voors. Jhannekine Vermeulens moedere, dewelcke transporteerden ende droughen up dheer Jan de Damhoudere, present ende accepterende ten behouve ende proffite van heer Jan de Damhoudere, priestere, zynnen zone, ende zyne naercommers, al zulc recht, cause ende actie die zylieden comparanten hadden ofte pretenderen mochte t'hebben an dese jeghewoordighe lettren van bezette, mencie makende van vyf scellinghen grooten tsjaers losrenten, den penninck XVIII, bezet up een huus met zyne toebehoorten, staende binnen stede van Brugghe, an de zuudzyde van Sheer Gheeraert Dullenstraetkin dat men heet de Potmakersstrate, wylen toebehoorende de voorn. Lievin Dhooghe ende nu de voorn. dheer Jan de Damhoudere, vallende telcken XVIII daghe van novembre, ende voort al dies dezelve lettre van bezette, die in daten es van den XVIII novembre in 't jaer XV^{C}LXIIII, ondergheteeckent by Jeronimus de Morenvael, clerc, etc. breeder verclaerst ende uuytwyst[54].
> Brugge, Stadsarchief, *protocollen van de klerken van de vierschaar van Brugge*, nr. 595: protocol van Adriaan de Momengy over 1568-1574, p. 302-303.

54 Van het betrokken huis in de Pottenmakersstraat waren Lieven Dhooghe en Barbara Beernaerts eigenaars geworden door koop aan de zijdeverver Jan Gaveel en echtgenote Katelijne, bij akte van 18 november 1564. De koopsom bedroeg 33 pond groot, waarvan 9 pond groot contant werden betaald en het resterende deel met 6 pond groot per jaar zou worden vereffend. Daarenboven vestigden zij op dit huis nog een rente van 5 schelling groot 's jaars ten voordele van de voornoemde Paschine Lams. Zie: Brugge, Stadsarchief, *protocollen van de klerken van de vierschaar van Brugge*, nr. 599: protocol van klerk Hiëronymus de Morenvael over 1564-1566, fol. 34 v.-35.

25. HUBRECHT, de drukker, werd in 1552 te Brugge terechtgesteld als protestant[55].
Over deze drukker zijn geen nadere bijzonderheden bekend.

26. ANTOON JANSSUENE, zoon van Willem Janssuene de schoenmaker en mandedrager, was twaalf jaar oud toen hij in 1530 als leerling van de Bogardenschool werd opgenomen. Vijf jaar later, op 4 mei 1535, werd hij door de schooldirectie voor vier jaar uitbesteed bij Simon de Cock, drukker te Antwerpen[56], om er tot drukker te worden opgeleid[57].

Of deze Antoon Janssuene verwant was met Jacob Janssuene, die als meester-drukker te Brugge werkzaam was van 1552 tot 1583, en met Antoon Janssuene, die van 1584 tot 1619 eveneens te Brugge als meester-drukker bedrijvig was, is niet uitgemaakt. Evenmin is bekend of hij een voorzaat was van Jacob Janssuene, die in 1614 meester-drukker te Brugge geworden is[58].

27. CHRISTOFFELS DE KEYSERE, zoon van een schoenmaker of lederbewerker, werd op 31 maart 1537 als leerling van de Bogardenschool opgenomen. Met Sinksen 1539, dus twee jaar na zijn opname, werd hij door het bestuur van de school voor zes jaar

55 Zie: *Lijst van de Protestantse martelaars*, gepubliceerd door Vanderhaeghen, Arnold en Vandenberghe, in *Bibliotheca Belgica*, M 221. Ook aangehaald door A.C. DE SCHREVEL, *Histoire du Séminaire de Bruges*, dl. 1, Brugge, 1895, p. 692, noot 1. Zie ook: A. A. ROUZET, *a.w.* p. 101.

56 Over Simon de Cock, zie: A. ROUZET, *a.w.*, p. 40-41.

57 Zie: Brugge, Stadsarchief, fonds van de Bogardenschool, *register van de uitbestedingen over 1535-1556*, fol. 17 v.: 'Thuene Jansuens filius Willem, out XII jaer, vry scoemaker ende mandedragher, was ontfaen anno XV^{C}XXX. - Ditzelve Tuenken es besteet met Simon de Cock, prentere t'Antdwerpe, den termyn van vier jaeren, ende zal hem leeren etselve ambocht, naer costume cleen ende reen, houden zieck ende ghesont. Zyn tyt begonste den IIIIen in meye 1535. Zie ook: L. GILLIODTS, *Ecole Bogarde*, III, p. 1103.

58 Zie: A. VISART DE BOCARME, *a.w.*, p. 27, 35; A. ROUZET, *a.w.*, p. 104-105; A. VANDEWALLE, *Brugse drukkers in de reformatietijd (ca. 1520-ca. 1585)*, in *Hubertus Goltzius en Brugge 1583-1893.* Tentoonstelling ingericht door de stad Brugge 11 nov. 1983-30 jan. 1984, p. 29-36. Over de hier genoemde drukkers Antoon en Jacob Janssuene hopen we binnen afzienbare tijd een afzonderlijke bijdrage te publiceren.

uitbesteed bij Simon de Cock[59], drukker te Antwerpen, om aldaar tot drukker te worden opgeleid[60].

Meer is over Christoffels de Keysere niet geweten.

28. JAN LANCHOORE, zoon van Mattheus, werd op verzoek van de abt van Oudenburg[61] in de Bogardenschool opgenomen als bursaal van de stichting van Maarten van der Weerde[62]. Wanneer de opname gebeurde wordt niet vermeld. Nadien, nl. op 10 februari 1580, werd hij door het bestuur van de school voor vijf jaar uitbesteed bij Antoon Janssuene, drukker te Brugge, om er tot drukker te worden opgeleid[63].

Verdere bijzonderheden omtrent Jan Lanchoore ontbreken.

29. JACOB LAUWERS, zoon van de Brugse poorter Jan Lauwers, werd als leerling van de Bogardenschool opgenomen. Wanneer deze opname gebeurde, wordt niet vermeld. Later, nl. op 15 september 1609, werd hij door het bestuur van de school voor

59 Over Simon de Cock, zie: A. ROUZET, *a.w.*, p. 40-41.

60 Zie: Brugge, Stadsarchief, fonds van de Bogardenschool, *register van de uitbestedingen over 1535-1556*, fol. 48 v.: 'Christofle de Keysere, vry cordonier, was ontfaen XXXI in maerte 37. - Dese jonghe es bestet t'Antworpe met Symoen Cock, prentre, den termyn van zes jaren ende zyn tyt beghonste te Scinschen XV^{C}XXXIX. Ende de voornomede Scymoen sal hem gheven tot zynder afsceeden drie ghuldens, zyn X s. gr.'. Zie ook: L. GILLIODTS, *Ecole Bogarde*, III, p. 1104.

61 De toenmalige abt van de Benediktijnerabdij van Oudenburg was Melchior Everaert, die van 1577 tot 1583 aan het hoofd van deze abdij stond. Zie: N. HUYGHEBAERT, *Abbaye de Saint-Pierre à Oudenburg*, in *Monasticon belge*, dl. 3, fasc. 1, Luik, 1960, p. 73-74.

62 Over Maarten van der Weerde en zijn stichtingen ten voordele van de Bogardenschool, zie hoger n. 5.

63 Zie: Brugge, Stadsarchief, fonds van de Bogardenschool, *register van de bursalen over 1539-1632*, fol. 91 v.-92: 'Hansken filius Mattheeus Lanchoore, es ghepresenteert in de binneschole by mynenheere den prelaet van Houdenburgh, als bursael van dheer Martin van der Weerde ende datte in de platse van Hansken filius Jan de Grave. - Hedent, desen Xen sporchelle 85, es gaen wuenen dit Hansken Lanchoire met Anthuenis Jansens, den boucprenter, om tselve ambocht denzelven Lanchoore te leeren den termyn van vyf jaeren lanck, ende moet hem houden zieck ende fraey, cleeden ende reeden, ende t'enden van zynen vyf jaren hem gheven in der buersen XX s. grooten. Ter memorye'. Zie ook: L. GILLIODTS, *Ecole Bogarde*, III, p. 1159.

zes jaar uitbesteed bij Pieter Zoetaert, drukker te Brugge[64], om er het beroep van boekbinder te leren. De leertijd bij Pieter Zoetaert behelsde voorzeker ook de opleiding tot drukker, maar was slechts van korte duur, want reeds in januari 1610 overleed deze leermeester, waardoor een einde kwam aan het leercontract. Dientengevolge kwam Jacob Lauwers naar de school terug om enkele maanden later opnieuw uitbesteed te worden bij Maarten de Vos, handelaar en zeemlederbereider. Deze nieuwe uitbesteding had plaats op 12 april 1610, wat meteen het einde betekende van de opleiding van Jacob Lauwers tot boekbinder en drukker, vermits het nieuwe leercontract met Maarten de Vos de opleiding tot zeemlederbereider behelsde, of zoals men te Brugge zegde tot molenmeerser, omdat deze ambachtslui meestal in de Molenmeers te Brugge gevestigd waren[65].

30. ANSELMUS MEEUX, geboren te Knesselare[66], werd op tienjarige leeftijd als bursaal van de stichting van Lodewijk van

64 Over Pieter Zoetaert, zie: A. SCHOUTEET, *Documenten betreffende Brugse drukkers. Pieter Zoetaert (° 15..- † 1610)*, in *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 114, 1977, p. 155-161.

65 Zie: Brugge, Stadsarchief, fonds van de Bogardenschool, *register van de uitbestedingen over 1571-1615*, fol. 127 v.-128: ‘Jaxkin filius Jan Lauwers, poorter deser stede, gheaccepteert in de binneschole eodem die [up den 15 van de voors. maent van maerte 1605]. - Jacxkin filius Jan Lauwers es ghaen wonen met Pieter Zoetaert, bouckbinder, voor eenen tyt van zes jaeren, binnen denwelcken tyt hy belooft hem te houden sieck ende fray, ende hem te onderhouden van wullen ende lynen ende andersins, midtsgaders hem te leeren den voorn. styl van bouckbinden, ende ten expireren van denselven tyt het voorn. Jacxken te gheven in ghelde drie ponden grooten Vlaems, ende voorts hem hebbelick uutstellen in 't habit met een mantel. In oorconde desen 15en septembre 1609. *(Get.*:) Ita est Pietre Soetaert. - Overmidts het overlyden van Pietre Zoetaert, zaliger, is dit Jaxken Lauwers wederom by de wedewe in de schole ghebrocht ende van dit contract ontsleghen by consente van de gouverneurs, 7en sporcle 1610. - Naer desen is dit Jaxken Lauwaers besteet met Maerten de Vos, coopman ende muelemescher, voor den tyt van ses jaeren om by denselven te leeren den styl van muelenmeerschen ende bovendien belooft hem te leeren het ambacht van saeywerck, ende te onderhouden sieck ende fraey, ende t'eynde van deselven tyt hem te gheven in syn buerse vyf ponden grooten, ende eerlick in 't habyt uuyt te stellen met een mantel. In oorconden desen gheteeckent 12en april 1610 *(Get.*:) By my Marten de Vos’. Zie ook: L. GILLIODTS, *Ecole Bogarde*, III, p. 1124.

66 Gemeente in de provincie Oost-Vlaanderen.

Vlaanderen, heer van Praat[67], in de Bogardenschool opgenomen. Na een verblijf van ruim drie jaar binnen de school, werd hij op 24 juni 1547 door het bestuur van de school uitbesteed voor vier jaar bij Simon de Cock, drukker te Antwerpen[68], om er tot drukker te worden opgeleid. Na beëindiging van deze vierjarige leertijd, bleef Anselmus Meeux verder leerling van de school en ging toen, op 12 mei 1551, nog voor twee jaar werken bij zijn vroegere leermeester[69].

Wat er verder van Anselmus Meeux geworden is, ontgaat ons.

31. JAN MINNE, zoon van Marc, werd geboren te Oedelem, een gemeente ten zuiden van Brugge. Toen hij elf jaar oud was, werd hij op voorstel van Karel de Schildere als bursaal van de stichting van Lodewijk van Vlaanderen, heer van Praat[70], in de Bogardenschool opgenomen. Dit gebeurde op 29 september 1577. Wanneer precies weten we niet, maar naderhand, wellicht enkele jaren later, werd hij door het bestuur van de school uitbesteed bij Antoon Janssuene, drukker in de Noordzandstraat

67 Zie hoger n. 11.

68 Over Simon de Cock, zie: A. ROUZET, *a.w.*, p. 40-41.

69 Zie: Brugge, Stadsarchief, fonds van de Bogardenschool, *register van de bursalen over 1539-1632*, fol. 1 v.-2: ''t Naervolghende zyn de XII bursalen van mynheere van Praet. - Ancelmus Meeux, gheboren van Cnesselare, oudt X jaren, was ontfaen in meye 1542. Ancelmus Meeux es besteet met Simon Cock, boucprenter te Andwerpen, den termyn van vier jaren, beghinnende t'Sint-Jansmesse 1547, belooft hem binnen dien tyt tzelve ambocht ende styl te leeren, ende voorts hem bezoorghen zyn noodzakelicheit ende noodurst naer costume van der scole in derghelycke onderhouden, boven desen hem te gheven ten expireren van de voorn. IIII jaren vier Carolusguldens'. Ib., *register van de uitbestedingen over 1535-1556*, fol. 129: 'Ancelmus Meeux es een prentere ende staet in 't prentersboucxken, ende es up een nieuw besteet met Symon Cock, prentere te Andworpe, een termyn van twee jaeren, beghinnende Sint-Jansmesse 1551, ende zal hem gheven t'enden twee jaeren zes ponden grooten ende bovendien half overghelt. Dit ghedaen XII meye 1551, present: Jan Flanneel, Woutter van Hecke, ende my Remeeus Ommejaghere'. Zie ook: L. GILLIODTS, *Ecole Bogarde*, III, p. 1112, 1155. - Jan Flanneel, Wouter van Hecke en Remeeus Ommejaghere waren gouverneurs en weldoeners van de Bogardenschool. Zie over hen: L. GILLIODTS, *Ecole Bogarde*, passim; A. SCHOUTEET, *Een beschrijving...*, passim.

70 Over Lodewijk van Vlaanderen en zijn stichtingen ten voordele van de Bogardenschool, zie hoger n. 11.

te Brugge[71], om er tot drukker te worden opgeleid. Tijdens zijn verblijf bij meester Antoon Janssuene is Jan Minne overleden, zodat hij niet eens zijn leertijd heeft volbracht[72].

32. LODEWIJK MONIN, te Rijsel geboren, was een leerling van de Bogardenschool. Door het bestuur van de school werd hij met Sinksen 1543 uitbesteed bij Simon de Cock, drukker te Antwerpen[73], die zich verbond om Lodewijk Monin gedurende zes jaar te onderhouden met kost en inwoon en hem tot drukker op te leiden[74].

Over de verdere lotgevallen van Lodewijk Monin zijn geen verdere bijzonderheden bekend.

33. JOOST PICKE, zoon van Pieter, de pottenbakker, werd op 24 juni 1543 als leerling van de Bogardenschool opgenomen. Vier jaar later, op 24 juni 1547, werd hij door het bestuur van de school voor vijf jaar uitbesteed bij de weduwe van Jacob van Liesvelt, drukker te Antwerpen[75], om aldaar tot drukker te worden opgeleid[76].

Niet de minste verdere bijzonderheden omtrent deze Joost Picke staan te onzer beschikking.

71 Over Antoon Janssuene, zie hoger n. 58.

72 Zie: Brugge, Stadsarchief, fonds van de Bogardenschool, *register van de bursalen over 1539-1632*, fol. 26 v.-27: ''t Naervolghende zyn de XII bursalen van mynheere van Praet. - Hanskin filius Maerc Minne, gheboren van Oudelem, es ghepresenteert by meester Charles de Scildere, in de platse van Amandt Costers, oudt 11 jaeren. Actum desen 29en septembre 1577. - Dit Hansken Minne es ghestorven ten huuze van Anthuenis Janssuene, prentere in de Noordzandstrate'. - Naar aanleiding van dit overlijden, liep het contract met Antoon Janssuene ten einde en noteerde men in de boeken van de Bogardenschool: 'Ergo ontlast, midtz hy es burssael van Praet'. Zie ook: L. GILLIODTS, *Ecole Bogarde*, III, p. 1156.

73 Over Simon de Cock, zie: A. ROUZET, *a.w.*, p. 40-41.

74 Zie: Brugge, Stadsarchief, fonds van de Bogardenschool, *register van de uitbestedingen over 1535-1556*, fol. 83 v.-84: 'Loys Monin, ghebooren van Rysele. - Loys Monin es gaen woenende met Symoen de Cocq, prentere t'Antwerpe, den termin van ses jaeren. Ende zyn tyt sal innegaen te Sinschen $XV^{C}XLIII$. Sal hem houden zieck ende ghesont, cleen ende reden, ende t'zynen afscheden sal hem gheven vier Carolusguldens. Actum den VIIen in meye $XV^{C}XLIII$'.

75 Over de weduwe van Jacob van Liesvelt, zie: A. ROUZET, *a.w.*, p. 129-130.

76 Zie: Brugge, Stadsarchief, fonds van de Bogardenschool, *register van de uitbestedingen over 1535-1556*, fol. 84 v.: 'Den XXIIIIen in juing $XV^{C}XLIII$. Joosken Picke, filius Pieter, vry potbackere, es ontfaen om binnen te woenen. - Is besteet met weduwe van Jacop Liesvelt, de bouckprentere, een termyn van vyf jaeren, ende zyn tyt zal ingaen Sint-Jansmesse anno $XV^{C}XLVII$. Ende zal hebben ten hende van den tyde vier guldens. Dies moet hy [*sic*] hem houden fray ende ghesont, zieck, cleen ende reen naer zyn qualiteyt'. Zie ook: L. GILLIODTS, *Ecole Bogarde*, III, p. 1106-1107.

34. JACOB PIETERS werd als leerling van de Bogardenschool aanvaard op 8 maart 1602. Ongeveer negen jaar later, op 20 juni 1611, besliste het bestuur van de school hem uit te besteden bij Joachim Trognesius, drukker te Antwerpen[77]. Oorspronkelijk was Pieter Verbiest, zoon van Passchier, die blijkbaar in 1603 als leerling van de Bogardenschool was opgenomen, bestemd om bij Joachim Trognesius te worden uitbesteed. Maar op deze beslissing kwam de schooldirectie terug: Pieter Verbiest werd in de school gehouden en in zijn plaats stuurde het bestuur van de school Jacob Pieters naar Antwerpen, om tot drukker te worden opgeleid.

Jacob Pieters is zeker nooit zelfstandig drukker geworden, want hij is in 1626 overleden, toen hij nog bij zijn leermeester te Antwerpen in dienst was[78].

35. PIETER REYNS. Op zijn verzoek werd op 20 mei 1566 door de magistraat van de stad Brugge een attest van goed gedrag en rechtgelovigheid afgeleverd aan de drukker Pieter Reyns, zoon

77 Over Joachimes Trognesius, zie: A. ROUZET, *a.w.*, p. 224-225.

78 Zie: Brugge, Stadsarchief, fonds van de Bogardenschool, *register van de uitbestedingen over 1571-1615*, fol. 169 v.-170: 'Pierken filius Pasquier Verbiest hiervooren verzwymt in anno 1603. - Pierken Verbiest es gaen wonen met sieur Joachim Trognesius, boecdrucker tot Andwerpen, die hem belooft te onderhouden den tyt van zesse jaeren ziec ende fraey van wollen ende lynen, hem te emploieren ende leeren het stellen, corrigieren ende boecdrucken, daermede hy t'avendt ofte merghen wyf ende kynderen mach den cost winnen, ende thenden de voors. zes jaeren hem eerlicken in 't habyt uut te stellen met een mantel, ende in zyn burse te gheven de somme van zesse ponden grooten. Actum XX juyng XVI^{C}elfve. *(Get.*:) Trognesius. - Desen Verbiest es hier ghebleven om redenen ende in zyn plaets es ghezonden Jacques Pietersens, staende hiervooren folio 110 verso ende op hedent 15 septembre'. - Ib., fol. 110 v.- 111: 'Copken Pieters es gheconsenteert de binneschole den 8en maerte 1602. - Copken Pieters is gaen wonen tot Antwerpe, ghenaempt Joachim Trochnesyus, bouckprentere, den 20 junio 1611. - Aldaer in syn dienst nu in 't jaer XVI^{C}26 in de maent september overleden'. - Zie ook: L. GILLIODTS, *Ecole Bogarde*, III, p. 1122, 1129.

van Jan, die geruime tijd van Brugge afwezig was geweest door verblijven in het buitenland, onder meer in Duitsland, Italië en Frankrijk.

Het attest, hierna meegedeeld, steunde op de getuigenissen van vier Brugse burgers, die de betrokkene en zijn familie van nabij en sedert lange tijd goed kenden en met hen goede relaties hadden. Deze vier personen waren: Jan Heindricxsuene en Robert Robertssuene, priesters van de Brugse Sint-Donaaskerk, alsmede van de kramer Willem Robertssuene en de fusteinwever Willem van de Zande.

Deze personen getuigden dat Pieter Reyns de zoon was uit het wettige huwelijk van Jan Reyns en Johanna Robertssuene. Dat Jan Reyns, toen hij nog leefde, kramer van beroep was en samen met zijn echtgenote poorters van Brugge waren, in welke stad zij zonder onderbreking jaren lang hadden gewoond en er algemeen bekend waren als voortreffelijke burgers, van wie nooit kwade geruchten vernomen werden. Dat er nog meer kinderen dan alleen de voornoemde Pieter uit dit huwelijk waren geboren. En dat zij de voornoemde Pieter Reyns, die zij van jongsaf gekend hebben, beschouwen als een eerbaar en rechtgelovig persoon. In verband met zijn buitenlandse verblijven, verklaarden zij dat deze enkel en alleen op diens eigen initiatief waren ondernomen.

Pieter Reyns mag zeker vereenzelvigd worden met Pieter Reyns, zoon van Jan, die op 7 augustus 1547 als leerling van de Bogardenschool werd opgenomen en ongeveer vier jaar later door het bestuur van de school, in mei 1551, voor zes jaar werd uitbesteed bij Alexander van den Huuse te Antwerpen[79].

Nergens blijkt dat deze Alexander van den Huuse een drukker was. Onder de Antwerpse drukkers komt zijn naam niet voor. Overigens was er in de 16e eeuw slechts één drukker te

79 Zie: Brugge, Stadsarchief, fonds van de Bogardenschool, *register van de uitbestedingen over 1535-1556*, fol. 108 v.: 'Pierken Reyns, filius Jans, es ontfaen om binnen te wonen desen VIIen oust 1547. - Dese voorn. jonghen es besteedt met Sanders van den Huuse te Andworpe den termin van VI jaeren, beghinnende meye 1551, ende belooft hem te houden zieck ende fray, cleden ende reeden ende tenden tyden te ghevene de somme van XX s. gr.'.

Antwerpen, met als voornaam Alexander. Dit was Alexander of Sander Janssens, van wie alleen bekend is dat hij in 1558 als meester-drukker in het Sint-Lucasgilde van Antwerpen werd opgenomen[80].

Het voornoemde attest zal ongetwijfeld zijn aangevraagd om te worden aangewend bij sollicitaties of om een beroep ergens buiten Brugge te kunnen uitoefenen. Of het moest dienen om zich als drukker te vestigen, blijft een open vraag. Het is ons zelfs onbekend of Pieter Reyns ooit als zelfstandig drukker is opgetreden.

> Despars, Lucas[81], 20 meye 66. - Ten verzoucke van Pieter Reyns, filius Jans, druckere ofte bouckprentere van zynen style, langhe ghefrequenteert hebbende in Duutschlandt, Italië, Vranckerycke ende andere landen, compareren in persoone heer Jan Heindricxsuene, priestre ende costere van de cathedrale kercke van Sinte Donaes in Brugghe, oudt LV jaeren, heer Robert Robertsuene, priestre ende coster van Sint-Donaeskercke, Willem Robertsuene, cramere, oudt LXX jaeren, ende Willem van de Zande, fusteynwevere, oudt XXXII jaeren of daerontrent, alle inwonende poorters, dewelcke verclaersden langhe ghekent t'hebben wylent Jan Reyns in zynen levene cramere van zynen style, metgaders noch wel te kennen Jannekin Robertsuene, zyn wyf, ende wel te weten dat zy zowel duer huerlieder continuele residentie alhier als anderssins bekent waren als poorters deser stede; dat ooc dezelve Jan Reyns ende zyn huusvrauwe huerlieder oynt eerlick ende als lieden van eeren gedreghen hebben zonder oynt quade mare van hemlieden verhoort t'hebben; voorts dat zy geduerende huerlieder huwelick onder andere kynderen geprocreëirt hebben den voors. Pieter Reyns, dewelcke zy van joncxkynde wel gekent hebben ende noch wel kennen, by dien ende anderssins wel wetende dat dezelve Pieter de getrauwde zone es van den voors. Jan Reyns ende zyn huusvrauwe, ende gheenssins bastaert en es, wel wetende voorts dat denzelven Pieter Reyns, zolanghe zy hem gekent hebben, twelcke es van joncx, hem altyts zo eerlick, ghetrauwelick ende catholicquelick gehouden ende geregiert heift als dat zy noynt eeneghe clachte van hem ghehoort en hebben nemaer hebben hem altyts houden reputeren voor een man van eeren zonder dat hy uut deser stede anders vertrocken es dan uut zyn propre mouvement. Allegierende voor cause van scientie dat zij oynt zonderlinghe familiairlick ende met den voors. Jan Reyns, zyn huusvrauwe ende huerlieder zone ghehadt hebben.
> Brugge, Stadsarchief, *Overleg over 1565-1566*, nr. 104. Minuut op papier.

80 Zie: A. ROUZET, *a.w.*

81 Namen van de twee schepenen voor wie onderhavige akte verleden werd.

36. MOENEN ROELLENS was een leerling van de Bogardenschool. Met Pasen 1538 werd hij door het bestuur van de school voor zes jaar uitbesteed bij Simon de Cock, drukker te Antwerpen[82], om aldaar tot drukker te worden opgeleid[83].

Verdere bijzonderheden omtrent deze Moenen Roellens ontbreken.

37. PIETER RONSEE. Van hem is alleen geweten dat hij in 't jaar 1547 als leerknaap bij de Brugse drukker Hubrecht de Croock werd aangenomen[84].

38. ADRIAAN SAROLIS verkreeg op 25 september 1570 van de Brugse stadsregering een attest van goed gedrag en rechtgelovigheid. Hierbij steunde de magistraat op de getuigenissen van Laurens Breedemeersch, priester, Jan Landsocht en Hiëronymus van den Rade, respectievelijk regent en gouverneurs van de Bogardenschool te Brugge[85]. Zij getuigden dat Adriaan Sarolis in genoemde school werd opgenomen en door het bestuur van de school op 21 februari 1565 voor vijf jaar werd uitbesteed bij Ameet Tavernier, drukker te Antwerpen[86], om aldaar tot drukker te worden opgeleid. Na beëindiging van deze vijfjarige leertijd, was Adriaan Sarolis daarenboven nog twee jaar bij zijn leermeester in dienst gebleven. En zoals Ameet Tavernier zelf bij geschrifte had verklaard, had Adriaan Sarolis zich steeds eervol gedragen en geleefd volgens de voorschriften van de Rooms-Katholieke kerk.

82 Over Simon de Cock, zie: A. ROUZET, *a.w.*, p. 40-41.

83 Zie: Brugge, Stadsarchief, fonds van de Bogardenschool, *register van de uitbestedingen over 1535-1556*, fol. 52: 'Moenen Roellens was ontfaen... - Dese jonge es bestedt met Symoen de Cock, prentre, VI jaeren, ende thenden van den zes jaeren zal dese jonge III guldens hebben. Ende zyn tydt beginste te Paesschen anno 38'. Zie ook: L. GILLIODTS, *Ecole Bogarde*, III, p. 1104.

84 Zie: A. SCHOUTEET, *Documenten betreffende de Brugse drukkers uit de 16e eeuw. IV. Hubrecht de Croock*, in *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 85, 1948, p. 118-164; A. ROUZET, *a.w.*, p. 52, 192.

85 Jan Landsocht en Hiëronymus van den Rade werden respectievelijk in 1567 en in 1569 als gouverneurs van de Bogardenschool aangesteld, voor drie jaar. Zie: A. SCHOUTEET, *Een beschrijving...*, p. 10, 53.

86 Over Ameet Tavernier, zie: A. ROUZET, *a.w.*, p. 215-217.

Met welk doel het voornoemde attest, hierna meegedeeld, werd aangevraagd, is niet bekend. Ook weten we niet of Adriaan Sarolis ooit zelfstandig drukker is geworden.

Een soortgelijk attest werd eveneens afgeleverd aan Hans Gramont, Pieter Dyckens of Tyckens[87] en Joost Crop, die evenals Adriaan Sarolis leerlingen van de Bogardenschool waren en door het bestuur van de school bij een drukker te Antwerpen werden uitbesteed[88].

> Ten verzoucke van Adriaen Sarolis compareren in persoone meester Laureins Breedemeersch, priestre, oud XLI jaeren, Jan Landsocht, oud LXVIII jaeren, ende dheer Hiëronymus van den Rade, oud XXXVII jaeren, gouverneurs van de schamele knechtkens schole binnen der voors. stede, dewelcke hebben verclaerst ende gheattesteert, te weten: de voorn. meester Laureins in verbo sacerdotis, ende d'andere deposanten by solemnelen eede, warachtich te zyne ende wel te wetene, dat de voorn. Sarolis gheïnstitueert es gheweest zynde in de voorn. schole den XXIen sporcle XC^{C}LXIIII by de gouverneurs van dezelve schole, alsdan wesende, besteedt es gheweest an Ameet Tavernier, bouckprentere t'Antwerpen, voor den tyt van vyf jaeren, omme den styl van bouckprentere te leerene, zoo zy bevonden by zeker regystre van de voors. schole, alwaer hy zyn leertyd vuldaen heeft ende bovendien noch twee jaeren ghewoont hebbende ooc zynen voorscreven meester in als goet contentement ghedaen, zoo een goet joncman van eeren schuldich es van doene, zoo zy tzelve verstaen hadden by 't scryven van den voorn. Ameet Tavernier an hemlieden danof ghedaen, zonder ooc oynt anders verstaen t' hebben dan dat hy altyts zoude gheleeft hebben als een goet kynt der heligher Roomssche kercke schuldich was ende behoort te doene. Affirmerende elck zyne depositie over de gherechte waerheede, etc.
> Ghepasseert present: Breydel, Nieuwenhove, scepenen, den XXVen septembris anno 70.
> Brugge, Stadsarchief, *Civiele sententiën door schepenen van Brugge gewezen*, *over 1570-1571*, nr. 19. Minuut op papier.

87 Over Pieter Dyckens of Tyckens, zie verder de notitie nr. 42.

88 Zie: L. GILLIODTS, *Ecole Bogarde*, III, p. 1026: ‘Item, betaelt in de greffe civil over vier attestatiën daerby blycken moeste der wet van Andworpe dat Hans Gramont, Adriaen filius Simoens Sarolis, Pier filius Adriaen Dyckers ende Jooskin Crop, besteedt hadden gheweest by de mannen [dit zijn de gouverneurs van de school] by diveersche prenters van Andworpe: 5 s. 6 d.’.

39. SIMON VAN DER SPORT was in 1585 monnik van de Benedictijnerabdij van Sint-Andries bij Brugge en nogal bedreven in de drukkunst. De toenmalige abt, Pierre Aimeric[89], vond het passend de vaardigheid van deze monnik ten voordele van zijn abdij aan te wenden. Met dit doel vroeg hij in een rekwest aan de koning een drukkersoctrooi aan voor Simon van der Sport. Niet alleen zou de abdij aldus over een eigen drukker beschikken, maar het zou ook de monnik Simon van der Sport zelf ten goede komen 'par le moyen de si honneste occupation luy oster toutte occasion de vice'.

Op het verzoek van abt Aimeric gaf de koning een gunstig gevolg en verleende op 7 november 1585 het hier meegedeelde octrooi.

Op welke plaats en bij welke drukker Simon van der Sport zijn vakkennis had opgedaan, is niet bekend. Het blijft ook een open vraag of deze monnik werkelijk als drukker werkzaam is geweest en of er van zijn drukwerk exemplaren zijn bewaard gebleven[90].

> Sur la remonstrance faict au roy, nostre seigneur, de la part de damp Pierre Haymerick, abbé du monastère Sainct-Andrieu lez la ville de Bruges, comme entre aultres ses religieulx il y aurait audict monastère ung nommé Symon van der Sport, stilé au faict et exercice d'imprimerie. Et combien que le remonstrant seroit désireulx de l'employer audict exercice, mesmement pour par le moyen de si honneste occupation luy oster toutte occasion de vice, sy ne seroit il n'y vouldroit de faire sans le congié préalable de Sa Majesté, laquelle partant il supplioit bien humblement qu'il luy pleust à ce auctoriser ledict religieulx et luy en faire dépescher acte pertinent.
> Sadicte Majesté, prennant favorable esgard à ce que dessus, at octroyé, consenti et accordé, octroye, consent et accorde par ces présentes audict Symon van der Sport, religieulx, qu'il puist et pourra librement imprimer ce que par sondict abbé luy sera enjoinct et commandé, sans pour ce aulcunement mesprendre, pourveu que ce soyent choses en l'église catholique romaine receus et permises, et par les commiz et députéz à l'examination des livres à impri-

89 Over de Sint-Andriesabdij en zijn abt Pierre Aimeric, zie: N. HUYGHEBAERT, *Abbaye de Saint-André-lez-Bruges*, in *Monasticon belge*, dl. 3, fasc. 1, Luik, 1960, p. 86-130.

90 Deze akte wordt ook vermeld door P. VERHEYDEN, *Drukkersoctrooien in de 16e eeuw*, in *Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen*, 8, 1930, p. 273.

mer visiteis et approuvées. Ordonnant à tous qu'il appartiendra de selon ce se regler.
Faict à Bruxelles le septiesme jour de novembre l'an de grace mil cincq cent quattrevingts et cincq.
Kanttekening: Congié d'imprimer par acte pour Symon van der Sport, religieulx de l'abbaye Sainct-Andrieu lez Bruges[91].
Brussel, Algemeen Rijksarchief, *Spaanse Geheime Raad*, carton 1276, nr. 123. Minuut op papier.

40. JORIS TANT, zoon van Antoon, werd op 10 december 1542 als leerling van de Bogardenschool opgenomen. Vier jaar later, op 12 april 1546, werd hij door het bestuur van de school voor vier jaar uitbesteed bij een zekere Jacob Canteline[92]. Blijkbaar is hij daar niet de volle vier jaar gebleven, want op 24 juni 1550 werd hij door de schooldirectie opnieuw uitbesteed bij de Gentse drukker Joost Lambrecht[93], eveneens voor vier jaar, om tot drukker te worden opgeleid. Blijkbaar kon hij daar niet wennen en liep er weg. Daarop besteedde het schoolbestuur hem nu met Pasen 1551 bij de Brugse drukker, Erasmus van der Eecke[94], andermaal voor de duur van vier jaar, om er zijn opleiding tot drukker te voltooien[95].

Of Joris Tant het later tot meester-drukker heeft weten te brengen, is twijfelachtig. Wel weten we, dat hij in 1563 nog steeds het drukkersberoep uitoefende en te Brugge woonde. Toen betrok hij inderdaad een huis, staande op de hoek van Verbrand Nieuwland en Timmermansstraat in deze stad, waar hij samenwoonde met zijn echtgenote, Elizabeth de Brune, die op dit tijdstip de leeftijd van 45 jaar had bereikt. Naar aanlei-

91 Van Simon van der Sport wordt ook melding gemaakt door A. ROUZET, *a.w.*, p. 207.

92 Deze persoon is waarschijnlijk identiek met Jacob Ganteline, een weldoener van de Bogardenschool, vermeld in twee akten van het midden van de 16e eeuw. Zie: L. GILLIODTS, *Ecole Bogarde*, II, p. 475, 642.

93 Over deze drukker, zie: A. ROUZET, *a.w.*, p. 117-118.

94 Over deze drukker, zie: A. SCHOUTEET, *Documenten betreffende de Brugse drukkers uit de 16e eeuw. II. Erasmus van der Eecke*, in *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 84, 1947, p. 145-172; A. ROUZET, *a.w.*, p. 181-182.

95 Zie: Brugge, Stadsarchief, fonds van de Bogardenschool, *register van de uitbestedingen over 1535-1556*, fol. 79 v.-80: 'Xen in decembre XV^{C}XLII. Joosken Tanct, filius Antuenis, es ontfaen om schoole te commen. - Is besteet met Jaques Canteline een termyn van zes jaeren den XIIen van april XV^{C}XLV vóór Paeschen, ende moet hem houden fray ende ghesont, ende zal hem gheven naer 't expireren van zynen tyde X s. gr. - Ende es weder in de school comen woenen. - Dese voorn. Joorkin Tant es weder besteet met Joos Lambrecht, te Ghendt, bouckprentere, belooft hem te houden fray ende zieck, cleeden ende reeden, ende 't voorn. bouckprenten te leeren den termyn van vier jaren, beginnende Sint-Jansmesse XV^{C} vichtich, ende zal hem gheven tenden voorn. tyde twintich schellinghen grooten. - Es wech gheloopen. - Dese jonghen es wederomme besteet met Erasmus var Heecke, boucprenter, den termyn van vier jaren, beghinnende Paesghen XV^{C}LI, beloeft hem te houden fray ende zieck, cleeden ende reeden, ende tzelve ambocht te leeren, ende bovendien zal hem gheven XX s. gr.'. Deze aantekeningen werden reeds gepubliceerd door A. SCHOUTEET, *a.w.*, p. 166, en gedeeltelijk door L. GILLIODTS, *Ecole Bogarde*, III, p. 1106.

ding van de moord op de korendrager, Jan Toulet, door zijn broer, Passchier Toulet, werd vrouw Elizabeth de Brune door het stedelijk gerecht als getuige onderhoord en legde op 25 augustus 1565 dienaangaande de hier meegedeelde verklaring af.

> Elisabeth de Brune, d'huusvrauwe van Jooris Tant, prentere van zynen stile, oudt XLV jaren of daerontrent, oorconde, ghelyck de voorgaende, zecht by hueren eede dat alzo zou die spreict, wonende in 't Nieulant up 't houcxkin van Themmermanstratkin, hoorde 's disendaechs den XVIIen van deser maent groot gheruchte up strate, cam zou uut hueren huuse ende ziende in tzelve Temmermanstratkin Passchier Toulet ende zyn wyf staen voor het huus van Jan Toulet, huerlieder broedere, dezelve Passchiers huusvrauwe metten blooten hoofde ende langhenden hare, hebbende de voorn. twee ghebroeders hooghe ende groote woorden jeghens elcanderen, die zou niet verstaen en conste, ende subyt so cam dezelve Jan ooc up strate met een stoc in d'handen daermede slaende naer den voorn. Passchier, niet wetende noch connende ghesien ofte hy hem gherochte noch ooc ofte dezelfve Passchier naer den voors. Jan Toulet daernaer stac met eenich mes ofte snydere, nemaer es daernaer dezelve Passchier hier ghecommen naer het Nieulant, zegghende jeghens hemlieden staende thende van tzelve Temmermanstratkin dat Jan Toulet zyn broedere met een stoc ghesleghen hadde ende dat hy denzelven Jan een quade steke ghesteken hadde. Ende anders etc.
> Gheëedt, present: Volden, scepenen, 25 ougst 63.
> Brugge, Stadarchief, *Schouwboek over 1554-1584*, fol. 182 v.

41. LAMBRECHT TURFHOOP werd als leerling van de Bogardenschool aanvaard op 2 mei 1605. Ongeveer zes jaar later, op 20 juni 1611, werd hij door het bestuur van de school voor zes jaar uitbesteed bij Joachim Trognesius, drukker te Antwerpen[96], om er tot drukker te worden opgeleid[97].

Niet de minste verdere bijzonderheden omtrent Lambrecht Turfhoop hebben we kunnen achterhalen.

42. PIETER TYCKENS of Dyckens verkreeg op 6 juni 1571 van de stadsregering van Brugge een attest van goed gedrag en rechtgelovigheid. Dit attest steunde op de getuigenissen van Jan van Nieuwenhove en Hiëronymus van den Rade, gouverneurs van de Bogardenschool[98]. Pieter Tyckens was inderdaad een leerling van deze wezenschool geweest. Door het bestuur van de school was hij in januari 1565 voor zes jaar uitbesteed geweest bij Christoffels Plantin te Antwerpen om aldaar tot drukker te worden opgeleid[99]. In januari 1571 was deze leertijd afgelopen. Intussen was Pieter Tyckens tweeëntwintig jaar oud geworden en had zich al die tijd eervol en volgens de voorschriften van de Rooms-Katholieke kerk gedragen. Overigens had zijn leermeester, Christoffels Plantin, dit ook bevestigd in een schrijven dat hij onlangs aan het schoolbestuur had laten geworden.

Met welk doel het voornoemde attest, hier meegedeeld, werd

96 Over Joachim Trognesius, zie: A. ROUZET, *a.w.*, p. 224-225.

97 Zie: Brugge, Stadsarchief, fonds van de Bogardenschool, *register van de uitbestedingen over 1571-1615*, fol. 128 v.-129: 'Lambrechtien Turfhoop wierdt gheaccepteert in de binneschole up den 2en van der voorschreven maendt [meye 1605] ter begheerte van Zyne Eerweerdicheid van Brugghe. - Lambrecht Turfhoop es gaen wonen met sieur Joachim Trognezius, boecdrucker tot Andwerpen, die hem belooft te onderhouden den tyt van zesse jaeren ziec ende fraey van wollen ende lynen, ende hem te leeren stellen, corrigieren ende boecdrucken, daermede hy wyf ende kynderen zal moghen den cost winnen, ende theynde de zes voorn. jaeren hem eerlicken in 't habyt uut te stellen met eene mantel ende hem in zyn burse te gheven de somme van zesse ponden grooten. Actum XX juyng XVI^{C} elfve. *(Get.*:) Trognesius'.

98 Jan van Nieuwenhove en Hiëronymus van den Rade werden respectievelijk in 1568 en 1569 tot gouverneurs van de Bogardenschool aangesteld telkens voor drie jaar. Zie: A. SCHOUTEET, *Een beschrijving...*, p. 10, 53. - In verband met de aflevering van dit attest, zie ook de notitie betreffende Adriaan Sarolis.

99 Over Christoffels Plantin, zie: A. ROUZET, *a.w.*, p. 177-179.

aangevraagd, is ons niet bekend. Ook weten we niet of Pieter Tyckens ooit meester-drukker is geworden.

> Ten verzoucke van Pieter Tyckens compareert in persoone d'heeren Jan van Nieuwenhove, jeghenwoordigh onsen medeghesel in wette, ende Jeronymus van den Rade, gouverneurs van den schamele knechtkensschole binnen deser stede, dewelcke hebben verclaerst by solemnelen eede warachtich te zyne ende bevonden t' hebben by huerlieder registre, daerinne gheregistreert waren by name ende toename alle de scholieren van de voorn. schole, dat de voors. Pieter Tyckens, nu van der oude van XXII jaren of daerontrent, alsdoen ooc scholier zynde van de voorn. schole, by huerlieder voorsaten in officie binnen de maent van lauwe XV^{C}LXV besteed was gheweest met Christoffels Plantin, hooftprenter binnen der stede van Antwerpen, omme met hem den styl van prenten te leeren ende dat voor den tyt van zes jaeren, dezelve gheëxpireert zynde in lauwe laetstleden, ghedurende welcken tyt zylieden deposanten anders niet verhoort en hadden van den voorn. Pieter Tyckens dan dat hy hem ghereghelt zoude hebben ghelyck een goet joncman van goeden namen, fame ende conversatie ende een goet kynt der heligher Roomssche kercke schuldich es te doene, zoo zylieden ooc al tzelve verstaen hadden van den voorn. Christoffels Plantin, duer zyne lettren missive an hemlieden deposanten binnen desen jeghenwoordighe maent van junius ghescreven, affirmerende al tzelve over de gherechte waerhede.
> Ghepasseert, present: Breydele, Damhoudere, scepenen, den VIen juny 1571.
> Brugge, Stadsarchief, *Civiele sententiën door schepenen van Brugge gewezen*, *over 1570-1571*, nr. 217. Minuut op papier.

43. PIETER VONDELYNCK was een leerling van de Bogardenschool, waar alleen behoeftige weeskinderen werden opgenomen. Op 24 juni 1547 werd hij door het bestuur van de school voor vier jaar uitbesteed bij Simon de Cock, drukker aan de Lombardvest te Antwerpen[100], om aldaar tot drukker opgeleid te worden. Na ongeveer anderhalf jaar in de leer te zijn geweest[101], verliet Pieter Vondelynck zijn leermeester, naar het schijnt met list en vleierij door een te Antwerpen verblijvende Italiaan meegesleept.

100 Over Simon de Cock, zie: A. ROUZET, *a.w.*, p. 40-41.

101 Zie: Brugge, Stadsarchief, fonds van de Bogardenschool, *register van de uitbestedingen over 1535-1556*, fol. 108: 'Pier Vondelynck is besteet te Antwerpen met Symon de Cock, de prentere, den termyn van vier jaeren. Dies moet hy hem houden fray ende ghesont, cleeden ende reeden; dies moet hy hem gheven ten henden van den voorn. IIII jaeren vier keysersgulden; dies zal zyn tyt innegaen Sint-Jansmesse XV^{C}XLVII. Boven deze zo heift de voorn. Simon belooft te gheven tenden tyden, by appointemente ghemaeckt tusschen Michiel de Courrier ende Nicolaes Elbrecht, als mannen, midts dat de voorn. jonghen wechgheloopen was ende depvoir deden dat de voorn. jonghen weder thuus quam, de somme van thien s.gr. Dit was ghedaen XVen desember 48 ten huze tot Halverbras t' Antwerpe'. Zie ook: L. GILLIODTS, *Ecole Bogarde*, III, p. 1109. Michiel de Courrier en Nikolaas Egghebrecht werden in 1546 voor drie jaar aangesteld tot gouverneurs van de Bogardenschool. Zie: A. SCHOUTEET, *Een beschrijving...*, p. 53.

Hierover ingelicht, liet de schooldirectie dadelijk door het Brugse stadsbestuur een brief schrijven aan burgemeesters en schepenen van Antwerpen en stuurde meteen een van haar gouverneurs om het geval uit te leggen en om medewerking te vragen ten einde Pieter Vondelynck terug bij Simon de Cock te brengen. Terzelfdertijd zou de afgevaardigde gouverneur ook om de medewerking van het Antwerpse stadsbestuur verzoeken voor een loterij, die door de Bogardenschool werd ingericht.

De bemoeiingen van het schoolbestuur en van de Antwerpse magistraat kenden al vlug het gewenste resultaat. Reeds enkele dagen nadien, namelijk op 15 december 1548, was Pieter Vondelynck by meester Simon de Cock terug en deze verhoogde toen, in overeenstemming met de Bogardenschool, de premie die hij bij het einde van het leercontract aan Pieter Vondelynck zou uitkeren, van vier keizersgulden, zoals oorspronkelijk was afgesproken, tot 10 schelling groot.

De voornoemde brief aan het stadsbestuur van Antwerpen, volgt hier.

> Edele, wyse ende voorsieneghe heeren, onse lieve ende beminde goede vrienden.
> Wy ghebieden ons jonstelicke an Ulieder Edelheden, dezelve adverterende dat Simon Cocq, boucprenter, inwonende der stede van Andwerpe, up de Lombaerdveste, heeft uut onser schole van den Bogaerde, by wille ende consente van den gouverneurs van diere, themwaerts ghenomen t'zynen dienste, voor den termin van vier jaeren, een van den scholieren der voors. schole, ghenaemt Pieter Vondelynck, dewelcke met hem ghewoont heeft onderhalf

jaer, in zynen dienst leerende de conste ende styl van boucken te prentene. Ende hoewel achtervolghende den octroye, die wy daerof hebben van der K.M., nyemant en gheoorlove zodaeneghe scholieren te vertweeffelene, inducerene ofte andersins te treckene uuter subjectie ende dienste van huerlieder meesters, vóór anderstont vuldaen t'hebbene den dienst den besproken tyt van huerlieder tyt, up zekere painen ende amenden, es nochtans ghebeurt dat onlancx herrewaerts een Italiaen, buersemakere ofte asackmakere, woonende in de voors. stede van Andwerpe, zoude vertweeffelt hebben den voors. Pieter Vondelynck ende ghetrocken uuten dienst ende leerstal van den voorn. Simon Cocq, buuten zynen dancke ende wille. Ende want in zodaneghen ghevallen de K.M. by den voorn. octroye ordonneert dat hy behoorde gerestitueert te zyne by zynen meestere, daervan hy vertrocken es, zo eist dat de jeghenwoordeghe bringhere, een van den gouverneurs van der voors. schole, comt by Ulieder Edelheden omme te solliciterene uut crachte van den voors. octroye - daerof hy Ulieder Edelheden ostensie ende lecture doen zal - de restitutie ende reïntegratie van den voorn. Pieter Vondelynck by den voors. Simon Cocq, zynen eersten meestere, omme met hem te wonen ende vuldoen den besproken dienst. Waeromme wy bidden ende verzoucken Ulieder Edelheden den brynghere van dezen in dies voors. es te favoriseren ende adresserene ende, indien 't noot es, daeromme by justitie te moeten procederene, hem daerinne te doen expeditie.

Ten anderen, de gouverneurs van der voorn. schole hebben in faveure van diere gheïmpetreert van der K.M. octroy van eene loterye, daerinne te winnen zyn veele schoone prysen, den bringhere van deze compt aen Ulieder Edelheden de chaerten van diere te presenterne, wy bidden ende verzoucken dat Ulieden ghelieve t'admitteren dat dezelve chaerten zullen moghen, achtervolghende den voorgaenden octroye der voors. loterie, t'Andwerpe ghepublyeert werden ende chaerten van dien uutghestelt naer costume in ghelycken gheploghen, metgaders ghecommitteert zulcke ontfanghere ende die gheëdt, als deze bringhere Ulieder Edelheden presenteren zal, zo wy in ghelycken zaken Ulieder Edelheden verzoucke t'anderen tyden hebben ghedaen ende noch gheerne doen zullen, dies verzocht zynde.

Ende hiermede, edele, wyse ende voorsieneghe heeren, onse lieve ende beminde goede vrienden, wy bidden Gode almachtich Ulieder Edelheden te verleenen zyne gratie.

Te Brugghe deze XIen dach van december XV^{C}XLVIII.

Burghemeesters, schepenen ende raedt der stede van Brugghe tot liefden bereet.

Adres: Edelen, wysen ende voorsieneghen heeren onsen beminden vrienden burghemeesters, schepenen en raedt der stede van Andwerpe[102].
Brugge, Stadsarchief, *Overleg over 1548-1549*, nr. 140. Minuut op papier.

44. JAN DE VOS, zoon van de tijkwever Adriaan de Vos, werd als leerling van de Bogardenschool opgenomen op 19 juni 1552. Ongeveer drie en een half jaar later, op 1 februari 1556, werd hij door het bestuur van de school voor zes jaar uitbesteed bij de drukker Jan van Genuwe[103], die vooral als handelaar en vervaardiger van speelkaarten bekend is, en woonde in de Vlamingstraat te Brugge[104].

Niet de minste bijzonderheid is verder over deze Jan de Vos bekend.

102 Dit stuk werd reeds gepubliceerd door L. GILLIODTS, *Ecole Bogarde*, I, p. 178-179.

103 Over Jan van Genuwe, zie: A. SCHOUTEET, *Documenten betreffende de Brugsche drukkers uit de 16e eeuw. III. Jan van Genuwe*, in *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 84, 1947, p. 173-188, en 115, 1978, p. 156-173; A. ROUZET, *a.w.*, p. 69.

104 Zie: Brugge, Stadsarchief, fonds van de Bogardenschool, *register van de uitbestedingen over 1535-1556*, fol. 137: 'Hanneken de Vos, filius Adriaen, vry tyckwevere, was hier binnen ontfaen desen 19 junio 1552. - Dit Hanneken de Vos es hedent den laesten van laumaendt 1556 anghenomen by Jan van Genuwe, coopman van quaertspeelen, wonende in de Vlamincstrate, ende dat den termyn van zes jaren, ingaende den 1en sporcle 1556, ghedurende welcken tydt zal hem leeren de neeringhe die hy doet, ende gheduerende dien tydt houden zieck ende fraey, ende tende van den VI jaren te syne afscheeden toelegghen een goude croone, ende cleen ende reen gheduerende den voorn. tydt'. Zie ook: L. GILLIODTS, *Ecole Bogarde*, III, p. 1112.

Index van de persoonsnamen

NB. De nummers verwijzen naar de notities

Aimeric Pierre, 39
Amiens (van) Frans, 1
Anchman Pieter, 24

Beernaerts Barbara, 24, - Collard, 24, - Jacquemine, 24
Belle (van) Jacob, 2, - Moenen, 2, - Quirinis, 24
Berckmans Elizabeth, 16
Berghe (van den) Sebastiaan, 18
Beveren (van) Frans, 20
Bierman Jacob, 3
Bollaens Frans, 4, - Joost, 4
Bosche (van den) Joris, 19
Bourier Jean, 5
Braeus Jan, 5, - Pieter, 5
Breedemeersch Laurens, 38
Breydel Jan, 38, 42
Broucke (van den) Frans, 6, - Joost, 6
Brune (de) Elizabeth, 40
Bussche (van den) Hugo, 18, - Jan, 7

Cabilliau Karel, 8, - Pieter, 8
Calf Maarten, 9
Calvijn, 19
Canteline Jacob, 40
Cauderon Jacob, 10, - Samuel, 10
Clerck (de) Pieter, 6
Cloribus Adriaan, 24, - Maarten, 24
Cock (de) Simon, 26, 27, 30, 32, 36, 43
Coninck (de) Jacob, 10, 15
Coolbrant Jacob, 15, - Gabriël, 10
Coste (de la) Gabriël, 18
Costers Amand, 31
Courrier (de) Michiel, 43
Cousois Adriaan, 11
Croock (de) Hubrecht, 6, 9, 14, 37
Crop Joost, 12, 38
Crox Gillis, 13, - Joost, 13
Cueninck (de) Willem, 14

Dale (van) Karel, 15, - Jacob, 15
Damhoudere (de) Jacob, 42, - Jan, 24
Despars Nikolaas, 35
Dhooghe Gerard, 24 - Lieven, 24

Doolaghe Jan, 16, - Joost, 16

Eckert van Homberch Hendrik, 17
Eecke (van der) Erasmus, 40
Egghebrecht Nikolaas, 43
Erasmus, 19
Everaert Melchior, 28

Febure (le) Adriaan, 18, - Donaas, 18, - Filips, 18, - Jacob, 18, - Jan, 18, - Maaiken, 18
Flanneel Jan, 30

Gailliaert Cornelis, 19, - Jan, 19
Gaveel Jan, 24
Genuwe (van) Jan, 44
Gheilliaert Jan, 19, - Lucas, 19, - Willem, 19
Glas (de) Adriaan, 20, - Jacob, 20
Goreelmakers Firmin, 21, - Pieter, 21
Govaerts Moenen, 22
Gramont Hans, 23, 38
Grave (de) Jan, 28

Hecke (van) Wouter, 30
Heede (van) Frans, 24
Heindricx Jan, 24

Heindricxsuene Jan, 35
Hubrecht, de drukker, 25
Huuse (van den) Alexander, 35

Jacobs Cornelis, 13
Janssens Alexander, 35
Janssuene Antoon, 26, 28, 31, - Jacob, 1, 26, 28, - Willem, 26

Keysere (de) Christoffels, 27, - Pieter, 3

Lambrecht Joost, 40
Lams Passchine, 24
Lanchoore Jan, 28, - Mattheus, 28
Landsocht Jan, 38
Lauwers Jacob, 29, - Jan, 29
Liesvelt (van) Jacob, 33
Lucas Jacob, 35

Mahieu Moenen, 1
Meeux Anselmus, 30
Mierdmans Steven, 18
Minne Jan, 31, - Marc, 31
Monin Lodewijk, 31
Morenvael (de) Hiëronymus, 24

Naeyere (de) Frans, 18, - Johanna, 18
Nieuwenhove (van) Jan, 38, 42
Nutius Filips, 5

Ommejaghere Remeus, 30
Opstalle Maaiken, 20

Peetersen van Middelburch Hendrik, 2, 4, 22
Picke Joost, 33, - Pieter, 33
Pieters Jacob, 34
Plantin Christoffels, 42

Rade (van den) Hiëronymus, 38, 42
Regis Jacob, 10, 15
Reyns Jan, 35, - Pieter, 35
Ridder (de) Maarten, 21
Robertssuene Robert, 35, - Johanna, 35, - Willem, 35
Roellens Moenen, 36
Ronsee Pieter, 37

Sarolis Adriaan, 38, - Simoen, 38, 42
Schildere (de) Karel, 31

Silvius Willem, 13, 15
Sport (van der) Simon, 39

Tant Antoon, 40, - Joris, 40
Tavernier Ameet, 16, 38
Toulet Jan, 40, - Passchier, 40
Trognesius Cesar, 8, 20, - Joachim, 10, 34, 41
Turfhoop Lambrecht, 41
Tyckens Adriaan, 38, - Pieter, 38, 42

Verbiest Passchier, 34, - Pieter, 34
Vermeulen Collard, 24, - Johanna, 24
Vlaanderen (van) Lodewijk, 4, 13, 30, 31
Volden (van) Maximiliaan, 8, - Gerard, 40
Vondelynck Pieter, 43
Vos (de) Adriaan, 44, - Jan, 44, - Maarten, 29

Weerde (van der) Maarten, 1, 5, 16, 28
Wielandt Filips, 11

Zande (van de) Willem, 35
Zoetaert Pieter, 29
Zurck (van) Jan, 11.

Résumé

Imprimeurs brugeois du 16e et du premier quart du 17e siècle peu ou pas connus

Dans cet article nous publions le nom de quarante-quatre imprimeurs brugeois du 16e et du premier quart du 17e siècle. Jusqu-ici la plupart d'entre eux sont peu ou absolument pas connus. Dans les documents nous les rencontrons en qualité d'apprenti, de compagnon et de maître. En outre il nous reste aucune impression sortie de leurs presses.

Il n'est pas sans intérêt de connaître toutes les personnes qui ont exercé le métieur d'imprimeur. De ce point de vue notre article peut être considéré comme une contribution à l'histoire de la typographie, en particulier à Bruges.

Enkele kanttekeningen bij *De Stove* van Jan van den Dale

door Dr. Loek Geeraedts
(Münster)

Op de lijst van verboden boeken, die Filips II in het jaar 1570 deed verschijnen bevindt zich het hier te behandelende werk '*De Stoue by Jan van Dale*'[1], zulks vermeld zonder opgave van datum en drukker. De vraag of hiermee de bewaard gebleven druk uit 1528 bedoeld wordt, moet derhalve onbeantwoord blijven. Vast staat evenwel dat het door de index beoogde doel, nl. het vernietigen van reeds gedrukte oplagen en het vermijden ervan ook in de toekomst, gezien de karige overlevering van het werk bereikt lijkt te zijn. Dat het werk tussen de bovengenoemde uitgave uit het jaar 1528 en de eveneens bewaard gebleven druk uit de 17de eeuw nog enkele oplagen gekend moet hebben, zal in het hierna volgende worden verduidelijkt.

Over het leven van Jan van den Dale is maar weinig bekend[2]. Vermoedelijk werd hij rond 1460 geboren te Zichem bij Diest, waar zijn vader Godevaird beeldhouwer was. Omstreeks 1494

1 FR. H. REUSCH, *Die Indices Librorum Prohibitorum des sechzehnten Jahrhunderts*, Tübingen, 1886, p. 316. De lijst werd in opdracht van Hertog Alva bij Christophel Plantijn te Antwerpen gedrukt: FR. H. REUSCH, *Der Index der verbotenen Bücher. Ein Beitrag zur Kirchen- und Literaturgeschichte*, deel 1, Bonn, 1883, p. 405-423.

2 G. DEGROOTE, *Jan van den Dale. Gekende werken met inleiding, bronnenstudie, aantekeningen en glossarium*, Antwerpen, 1944, p. 12-15; G. DEGROOTE, *Erasmus en enkele literaire figuren*, in *Brabant*, 4, 1969, p. 46-51.

werd Jan poorter te Brussel en huwde Lysbeth vander Coutere, met wie hij 9 kinderen groot bracht. Op 24 maart 1498 werd hij lid van de broederschap van de Zeven Weeën en kort daarna factor van de rederijkerskamer De Violette, die in het jaar 1507 opging in de kamer der Leliebroeders. Bovendien vindt men zijn naam genoemd als factor van het Mariencransken eveneens te Brussel, waar hij in het jaar 1522 stierf. Tijdens zijn leven vielen Jan van den Dale talrijke onderscheidingen ten deel, waaronder een gouden ring, die hem door Filips de Schone n.a.v. een prijsvraag werd toegekend. Naast zijn dichterschap was Jan van den Dale ook als schilder werkzaam. Een beeldengroep in Brugge en een tabernakel in Brussel worden aan hem toegeschreven[3].

Van het oeuvre van Jan van den Dale zijn een drietal gedichten bewaard gebleven[4]: *De Wre vander doot* (ca. 1516), *Lof Hostie* (ca. 1510) en het onderhavige *De Stove*, dat als volgt kan worden samengevat: Tijdens een verfrissend bad in een badhuis beluistert een zwaarmoedige en vermoeide dichter het gesprek van twee vrouwen in een naburig vertrek. De ene vrouw klaagt over haar man, die aan de drank verslaafd achter andere vrouwen aanzit, en die in beschonken toestand thuiskomend vaak ruzie maakt en rake klappen uitdeelt. De vrouw overweegt deze hel te ontkomen en hem te verlaten. De andere vrouw heeft, gezien haar eigen ervaring, begrip voor het leed van haar vriendin, maar herinnert haar aan de verplichting van de vrouw onderdanig aan haar man te zijn en hem niet te verlaten. Zij adviseert haar vriendin het met zachtmoedigheid te proberen. Schoorvoetend stemt de klagende vrouw met het advies in. ‘De dichter verlaat het badhuis om thuis al de wijsheid, die hij daar

3 Op. cit., p. 15. Zie ook: S. BERGMANS, in *Biographie Nationale*, dl. 26, 1936-38, kol. 243.

4 Voor een overzicht van Van den Dale's werken zie: DEGROOTE, *op. cit.*, p. 16-65. En verder: E. VAN EVEN, *Nog een onbekende uitgave van* ‘*Die Uer van der Doot*’ *van Jan van den Dale*, in *De Eendragt*, Gent, 1851, 5 october; M.E. KRONENBERG, *Een uitgave van Jan van den Dale*, in *Het Boek*, 14, 1925, p. 129-134; A. VAN ELSLANDER, *Een onbekend refrein van Jan van den Dale*, in *Jaarboek De Fonteine*, 1946/47, p. 7-14; J. BORMS, *Jan van den Dale en* ‘*De wre vander Doot*’, in *De Gulden Passer*, 26, 1948, p. 63-105; *Die dansen wilt...* in *Biekorf*, 67, 1966, p. 9-10.

nopens het huwelijk vernomen heeft, neer te schrijven'[5].

Van het werk zijn twee uitgaven overgeleverd:

1. Bl. l^{r}: De stoue bij // Jan van de*n* dale // Bruesele. // [daaronder houtsnede] // Bl. l^{v}: [zelfde houtsnede als Bl. l^{r}] // INden mey als de*n* dan alle vruchten verfroyt // En het sonneken heeft den vorst ghedoyt... Bl. 12^{r}: Gheprent Thantwerpen bij my Willem vorsterman // wonende inde camerstrate Inden gulden eenhoren // Int iaer .M.CCCCC.XXVIIJ // Bl. 12^{v}: [Drukkersmerk Vorsterman][6].

4°; 12 bll.; sign. [A^{4}]B-C^{4}; Bewaarplaats: UB Gent[7].

2. Bl. l^{r}: De Stove van // IAN VANDEN DALE, // Inhoudende een t'samen-Spraecke tusschen // twee Vroukens / d'eene qualijck / d'ander // wel ghehouwt. // [daaronder houtsnede] // t'ANTWERPEN, // By Godt-gaf Verhulst / inde Cammerstraet // in den witten hasewint. // Bl. l^{v}: [zelfde houtsnede als Bl. l^{r}] // INden mey als den dau alle vruchten verfroyt // En het sonneken heeft den vorst ghedoyt... Bl. 12^{r}:... Dat ons Godt verleene peijs en vrede altemale / // En naemaels Hemelrijck bidt Jan van dale. // FJNJS. // V.P.C.C.A. // Bl. 12^{v}: [zelfde houtsnede als Bl. 1^{r}][8].

4°; 12 bll.; sign.: A-C^{4}; Bewaarplaatsen: KB Brussel, SB Antwerpen.

Het centrale thema in *De Stove* is het gesprek tussen twee vrouwen over huwelijk en trouw, iets dat met name bij de humanisten in de 15de en 16de eeuw grote belangstelling vond. Zij ontnamen hun kennis dienaangaande uit de klassieke geschriften. Vooral de opvattingen van Plutarchus stonden daarbij in het middelpunt. Een van die humanisten, die zich met dit

5 DEGROOTE, *op. cit.*, p. 27.

6 Het werk werd eerder beschreven in *Bibliotheca Belgica. Bibliographie Générale des Pays-Bas*, fondée par F. vander Haeghen et publiée sous sa direction, Gand, La Haye, 1891-1923, 1ste rks., dl. 8; A. VAN DER LINDE, *Le Bibliophile Belge*, 6, 1871, p. 132; W. NIJHOFF en M.E. KRONENBERG, *Nederlandsche Bibliographie van 1500 tot 1540*, 's-Gravenhage, 1923, Nr. 677.

7 Signatuur: R. 1069.

8 Eerder beschreven in *Bibliotheca Belgica*, *op. cit.*, dl. 8.

thema heeft beziggehouden, is Desiderius Erasmus. In het jaar 1518 verscheen in de officina van Jacobus Frobenius te Bazel een druk met de titel: *Familiarium Colloquiorum Formulae et Alia quaedam per Des. Erasmum Roterodamum*[9]. Het werk omvat een verzameling van gesprekken, die naast hun didactische waarde de functie van oefeningen t.b.v. de schrijf- en spreekvaardigheid in het Latijn hadden. Vermoedelijk had Erasmus zelf niet de intentie de gesprekken te publiceren, maar uitsluitend voor lesdoeleinden te gebruiken. Ook schijnt hij ze niet systematisch verzameld te hebben. Zij werden echter door Augustinus Vincentus Caminadus, een leerling van Erasmus, uit de lessen van de Rotterdammer opgetekend[10]. Via Lambertus Holonius, een student uit Luik, die de verzameling van Augustinus Vincentus kocht, en die in 1518 bij Frobenius als corrector in dienst trad, kwamen zij in handen van Beatus Rhenanus, die ze uiteindelijk zonder medeweten van Erasmus bij Frobenius liet verschijnen[11]. De Rotterdammer reageerde hierop verontwaardigd en, gedreven door het negatieve beeld dat men z.i. uit deze publikatie over hem zou kunnen krijgen, zag hij zich aanvankelijk in Leuven, later na zijn verhuizing in 1521 te Bazel gedwongen nieuwe oplagen zelf te verzorgen. In de loop der jaren voegde hij telkens weer nieuwe gesprekken aan de bestaande verzameling toe. Zo breidde hij de uitgave van augustus 1523[12], die evenals de eerste uitgave der *Colloquia* bij Frobenius gedrukt werd, met maar liefst 10 nieuwe gesprekken uit, waaronder *Uxor mempsigamos.* Ook hier wordt het gesprek van twee vrouwen over het huwelijksleven weergegeven. De overeenstemming met het gesprek in Jan van den Dale's *De Stove* is uiterst frappant. Ze is zelfs zo groot, dat aan een ontlening van het een door het ander moet worden gedacht. De

9 F. VANDER HAEGHEN, *Bibliotheca Erasmiana. Répertoire des oeuvres d'Erasme*, Gent, 1893, p. 35.

10 W.P. ECKERT, *Erasmus van Rotterdam. Werk und Wirkung*, Köln, 1967, deel 2, p. 279-326.

11 S.W. BIJL, *Erasmus in het Nederlands tot 1617*, Nieuwkoop, 1978 (Bibliotheca Bibliographica Neerlandica, 10), p. 273-300.

12 VANDER HAEGHEN, *op. cit.*, p. 36.

vraag is alleen, in welke richting verliep deze ontlening? Heeft Erasmus zijn samenspraak naar het voorbeeld van *De Stove* geschreven, of kende Jan van den Dale Erasmus' *Uxor mempsigamos*?

Deze prioriteitsvraag kon tot op heden niet definitief worden beantwoord. De feiten scheppen daarbij nogal eens verwarring. Jan van den Dale stierf 1522, terwijl de oudste bewaard gebleven uitgave van Erasmus' *Uxor mempsigamos* in augustus 1523 verscheen. De verwarring wordt compleet wanneer hieraan wordt toegevoegd, dat de oudste bewaard gebleven uitgave van *De Stove* uit het jaar 1528 dateert. Een aantal kanttekeningen moeten hierbij worden gemaakt: Wanneer we ervan uitgaan, dat de Vorsterman-druk uit 1528 de oudste uitgave van *De Stove* is, dan lijkt het pleit in de prioriteitsvraag ten gunste van Erasmus te zijn beslecht. Dit veronderstelt dan echter wel, dat het werk posthuum zou zijn verschenen, wat weliswaar niet bepaald te doen gebruikelijk was, maar wat ook geenszins van de hand kan worden gewezen. Een andere mogelijkheid is, dat *De Stove* toch nog ten tijde van Jan van den Dale is verschenen. In dat geval zou het de bron voor Erasmus geweest kunnen zijn. In theorie zou bovendien Erasmus een handschriftelijke versie van het werk van Jan van den Dale kunnen hebben gekend. Van een persoonlijk contact tussen de twee dichters wordt echter nergens melding gemaakt.

Aan deze prioriteitsvraag ontbrandde in het verleden een hevige polemiek. Voor Van Eeghem staat de prioriteit van *De Stove* onomstotelijk vast: ‘in 1522 overleden, kan Dale... onmogelijk Erasmus hebben nagebootst, daar dezes colloquium eerst in Augustus 1523 het licht zag. Omgekeerd echter is het thans een uitgemaakte zaak dat Erasmus, die van 1517 tot 1521 zoo nu en dan te Brussel en meer speciaal te Anderlecht bij Brussel kwam uitrusten...’[13]. Willems komt tot een zelfde conclusie: Hij ziet in *De Stove* een ruw ontwerp, ‘dat later door

13 W. VAN EEGHEM, *Rhetores Bruxellenses*, in *Revue Belge de Philologie et d'Histoire*, 14, 1935, p. 444. Van Eeghem suggereert daarmee de mogelijkheid van een ontmoeting tussen de beide dichters.

Erasmus fijn werd afgewerkt'[14]. Voor het overige sluit hij zich aan bij de argumentatie van Van Eeghem en besluit: 'En daar J. van den Dale in 1522 stierf, heeft hij zeer zeker de *Uxor mempsigamos* van Erasmus nooit gekend (verschenen 1523)'[15].

In zijn inleiding voorafgaande aan de uitgave van Jan van den Dale's werken gaat Degroote uitvoerig in op de genoemde prioriteitsproblematiek. Hij wijst de bovengenoemde standpunten af en staaft dit aan de hand van een tekstvergelijking van *De Stove* en *Uxor mempsigamos* met de klassieke bron Plutarchus. 'Naar mijn bescheiden meening verliep de chronologie der beïnvloeding zoo: 1° Plutarchus; 2° Erasmus; 3° van den Dale'[16], zo luidt zijn conclusie. Dat dit een oudere uitgave van *Uxor mempsigamos* dan 1523 doet vermoeden, ziet Degroote naast de levensdata van Van den Dale eveneens bevestigd in de Erasmus-filologie, die van een eerste druk zo rond 1516 uitgaat[17]. In een briefwisseling naar aanleiding van een bespreking van Degroote's editie door Van Eeghem bevestigen de twee geleerden nogmaals hun opvattingen[18].

De bovengenoemde polemiek geeft er duidelijk blijk van, dat de prioriteitsvraag geenszins definitief is opgelost. Te veel onduidelijkheden omtrent de datering der eerste drukken van zowel *De Stove* alsook van *Uxor mempsigamos* laten een finale conclusie niet toe.

De overlevering van Jan van den Dale's *De Stove* vertoont een aanzienlijk hiaat tussen de eerste bewaard gebleven uitgave Vorsterman 1528 en de tweede uit de drukkerij van Godtgaf Verhulst in de 17de eeuw. Dat er meer edities zijn geweest bleek reeds uit de vermelding in de index uit het jaar 1570. Een onderzoek over de Nederlandse traditie van het *Narrenschiff*

14 L. WILLEMS, *Erasmus en Jan Van den Dale. Een prioriteitsvraag opgelost*, in *VMVA*, 1936, p. 513.

15 *Op. cit.*, p. 515.

16 DEGROOTE, *op. cit.*, p. 35.

17 *Op. cit.*, p. 33. Degroote wist kennelijk niet, dat *Uxor mempsigamos* voor het eerst in de uitgave augustus 1523 het licht zag.

18 G. DEGROOTE & W. VAN EEGHEM, *Correspondance - Briefwisseling*, in *Revue Belge de Philologie et d'Histoire*, 26, 1948, p. 934-940.

van Sebastian Brant nu bracht het bestaan van nog enkele uitgaven van *De Stove* aan het licht[19].

Centraal daarbij staat de titelillustratie: Het is een houtsnede van ca. 90 × 110 mm., die als het ware in tweeën is gedeeld. Links zijn twee dames te zien, die geheel ontkleed met elkaar in gesprek zijn. Rechts bevindt zich een man, die kennelijk het gesprek beluistert en erover notities maakt, terwijl een bediende hem een kan met water brengt. Over de illustrator is niets bekend. Duverger vermoedt, zonder dit te kunnen bewijzen, dat Jan van den Dale de houtsnede zelf heeft gemaakt, althans het ontwerp[20]. Degroote betwijfelt dat en sluit ook een mogelijke illustrator Vorsterman uit[21].

Zo'n twee decennia na de Vorsterman-druk vinden we dezelfde illustratie weer terug. In het jaar 1548 verscheen in Antwerpen bij Marie Anxt, de weduwe van Jacob van Liesveldt, de derde Nederlandse uitgave van het *Narrenschiff* van Sebastian Brant onder de titel: *Der sotten schip oft dat Narren schip*[22]. De druk in 4° omvat 120 bll. en telt eveneens 120 illustraties, waarvan er 7 dubbel verschijnen. Van de 113 verschillende houtsneden behoren er 110 tot een serie, die een zeer exacte kopie van de Bazelse originele houtsneden vormt[23]. Twee illustraties komen voort uit een serie, die reeds in Straatsburg voor de geïnterpoleerde versie van het *Narrenschiff* werden gebruikt, en die na 1502 van Straatsburg naar Antwerpen werden getransporteerd, om aldaar in de tweede Nederlandse uitgave uit het jaar 1504 te verschijnen[24].

In hoofdstuk 111 van de Nederlandse *Narrenschiff*-uitgave

19 L. GEERAEDTS, *Der zotten ende der narrenscip. Zur niederländischen Tradition des Narrenschiffs von Sebastian Brant*, in *Niederdeutsches Wort*, 19, 1979, p. 29-66.

20 J. DUVERGER, *Brussel als Kunstcentrum in de 14de en 15de Eeuw*, Antwerpen-Gent, 1935, p. 80.

21 DEGROOTE, *op. cit.*, p. 61.

22 S. BRANT, *Der sotten schip*, *Antwerpen 1548. Verzorgd en van een nawoord voorzien* door L. GEERAEDTS, Middelburg, 1981.

23 L. GEERAEDTS, *Zu den Illustrationen in den niederländischen Ausgaben von Sebastian Brants Narrenschiff*, in *Niederdeutsches Wort*, 20, 1980, p. 56-72.

24 L. GEERAEDTS, *Die Straßburger Narrenschiff-Ausgaben und ihre Holzschnitte*, in *Philobiblon*, 24, 1980, p. 299-327.

1548 vinden we dezelfde badhuisscène, zoals we die reeds uit de Vorsterman-editie kennen. Een gedetailleerde vergelijking van de twee illustraties toont aan, dat de houtsnede uit 1548 geen afdruk van dezelfde houtblok als die van 1528 vormt. We hebben hier te maken met een nieuwe houtblok, die zeker niet voor de *Narrenschiff*-uitgave zal zijn vervaardigd. Er is veeleer sprake van een vervanging van een illustratie uit de oorspronkelijke *Narrenschiff*-serie, die om welke reden dan ook niet meer ter beschikking stond. De drukster zocht in haar illustratiemateriaal naar een houtsnede, die enigszins paste bij het betreffende hoofdstuk. Het ligt derhalve voor de hand, dat Marie Anxt of mogelijk haar man, Jacob van Liesveldt, in het verleden reeds de houtblok voor een *De Stove*-uitgave hebben gebruikt.

Opvallend verschil met de Vorsterman-illustratie is de voor een deel ontbrekende achtergrond in de 1548-houtsnede. Dat dit geen geplande reductie was, laat de bovenkant van de linker helft zien. Hier is de randlijst doorbroken, hetgeen een onvrijwillige beschadiging moet zijn. Dat wederom zou op een aanzienlijke ouderdom van de houtblok kunnen wijzen. Dezelfde reductie vinden we in de tweede bewaard gebleven uitgave van *De Stove*, die zoals bekend bij Godtgaf Verhulst te Antwerpen verscheen. Het lijdt geen enkele twijfel, dat hier sprake is van een afdruk van dezelfde houtblok, die tevoren in 1548 voor de *Narrenschiff*-editie werd gebruikt. Ze vertoont echter nog meer beschadigingen, vooral in de randlijsten. Ook wormgaten komen zeer talrijk voor.

Voor de vierde Nederlandse uitgave van het *Narrenschiff*, die onder de titel: *Nauis Stultorum oft der sotten schip*[25], te Antwerpen bij Jan van Ghelen in het jaar 1584 verscheen, vinden we in hoofdstuk 111 wederom de badhuisscène. Ook hier is evenals in de uitgave uit het jaar 1548 geen sprake van een afdruk van de Vorsterman-houtblok. Ook die van de 1548-, resp. de Verhulst-uitgave komt niet in aanmerking. We hebben hier te maken met een derde *De Stove*-houtblok, die dus vóór 1584 voor een andere dan de tot nu toe bekende uitgaven moet zijn

25 GEERAEDTS (1981), *op. cit.*, p. 18-19.

gebruikt. De overige illustraties in de vierde Nederlandse *Narrenschiff*-uitgave zijn van dezelfde houtblokken, die reeds voor de uitgave van Marie Anxt (1548) werden ingezet[26]. Het hele *Narrenschiff*-materiaal schijnt dus door Van Ghelen te zijn overgenomen[27]. Alleen voor de badhuisscène had Van Ghelen kennelijk zelf een houtblok ter beschikking, die overigens nogal wat beschadigingen, met name wormgaten, laat zien, hetgeen ook hier een aanzienlijke ouderdom doet vermoeden.

Uit het bovengenoemde mogen we dus concluderen, dat tenminste tussen 1528, het jaar waarin de oudste bewaard gebleven *De Stove*-uitgave verscheen, en het midden van de 17de eeuw, - rond die tijd werd de Verhulst-uitgave gedrukt -, er minstens drie houtblokken werden vervaardigd. Een vergelijking van de drie laat een volgorde niet duidelijk herkennen. Toch duiden enkele details, die nu eens de Anxt- en de Van Ghelen-houtsnede, dan weer de Vorsterman- en de Van Ghelen-houtsnede met elkaar gemeen hebben, erop, dat de Van Ghelen-illustratie bron voor zowel de Vorsterman-, alsook de Anxt-illustratie zou kunnen zijn geweest. Dit zou echter betekenen, dat nog voor de uitgave van 1528 er een *De Stove*-editie moet zijn verschenen, mogelijk uit de drukkerij Van Ghelen, die reeds aan het begin van de 16de eeuw bestond[28]. Zeker is, dat met de badhuis-illustraties in de twee Nederlandse edities van het *Narrenschiff*, het bestaan van tenminste twee *De Stove*-uitgaven kon worden bewezen.

26 Zie ook: L. GEERAEDTS, *Zu der sog. 'Antwerpener' Holzschnittserien in der niederländischen Tradition von Sebastian Brants Narrenschiff*, in *Quaerendo*, 11, 1981, p. 24-33.

27 Het is dan ook niet uitgesloten, dat de Van Ghelen-dynastie het illustratiemateriaal bezat en het aan Anxt voor de uitgave uit het jaar 1548 ter beschikking stelde.

28 A. ROUZET, *Dictionnaire des imprimeurs*, *libraires et éditeurs des XVe et XVIe siècles dans les limites géographiques de la Belgique actuelle*, Nieuwkoop, 1975, p. 71-73.

Afb. 1: Jan van den Dale, *De Stoue*, Antwerpen: Willem Vorsterman 1528

Afb. 2: *Der sotten schip oft dat narren schip*, Antwerpen: Marie Anxt 1548

Afb. 3: *Nauis Stultorum oft der sotten schip*, Antwerpen: Jan van Ghelen 1584

Afb. 4: Jan van den Dale, *De Stoue*, Antwerpen: Godt-gaf Verhulst ± 1650

Schooluitgaven van de nomenclator van Hadrianus Junius

door Dr. Frans Claes s.j.
(Leuven)

In dit artikel wil ik een overzicht geven van de verschillende schooluitgaven van de *Nomenclator omnium rerum* van Hadrianus Junius en enige van deze uitgaven meer in het bijzonder bespreken. De eerste uitgave van deze *Nomenclator*, in 1567 bij Plantijn te Antwerpen verschenen, was een wetenschappelijk woordenboek in humanistische geest opgevat. Het grootste deel ervan omvatte een negentigtal hoofdstukjes, telkens met woorden over een bepaald onderwerp, soms uitvoerig in het Latijn beschreven en met equivalenten in enige andere talen, Grieks, Duits, Nederlands, Frans, Italiaans, Spaans en soms ook Engels.

1. Schooluitgaven zonder Nederlands

De wetenschappelijke, uitvoerige *Nomenclator* van Junius werd het eerst in het Duitse taalgebied voor schoolgebruik bewerkt. Als een handig schoolwoordenboek verscheen immers reeds in 1570 het Latijns-Duitse *Nomenclatoris Hadriani Junii Medici Epitome* (Leipzig, 112 ff.) van Adam Siber, schoolrector te Grimma bij Leipzig[1]. Deze schrijft in de opdracht van zijn woordenboek dat de *Nomenclator* van Junius door de geleerden als een bijna volmaakt werk werd beschouwd; omdat deze

1 Van de bewerking door Siber verschijnt weldra een reprint met een inleiding van F. CLAES in de reeks *Documenta Linguistica*, Hildesheim-New York, Georg Olms Verlag.

Nomenclator echter, vooral door de equivalenten in zoveel verschillende talen, voor de scholen te uitvoerig is, bezorgt hij er een ingekorte bewerking van voor schoolgebruik.

In de laatste decennia van de zestiende eeuw volgden nog verscheidene Duitse schooluitgaven van de *Nomenclator*. Uitdrukkelijk worden een bewerking van Junius' woordenboek genoemd: de Latijns-Duitse *Nomenclator Hadriani Junii Medici clarissimi ad usum scholarum accommodatus* (Augsburg, 1571, 280 pp.) van Matthias Schenck[2] en, zonder de naam van de bewerker, de Latijns-Duitse *Nomenclator in compendium redactus* (Heidelberg, Johann Maier, 1571, 112 ff.), de Latijns-Duits-Franse *Nomenclator* (Keulen, Peter Horst, 1588, 368 (recte 398) pp.) en de Latijns-Duitse *Nomenclator in compendium redactus* (Neustadt in der Pfalz, Matthaeus Harnisch, 1594, 75 (+? ff.). Daarnaast verschenen nog ingekorte vrijere bewerkingen van Junius' *Nomenclator*, inzonderheid het *Onomasticon Latinogermanicum* (Straatsburg, 1579, 12 ff., 502 kol., pp. 503-521) van Theophilus Golius en de *Nomenclator Latinosaxonicus* (Rostock, 1582, 8 ff., 626 kol.) van Nathan Chytraeus[3].

Voor het Engelse taalgebied bezorgde John Higgins te Londen in 1585 een ingekorte, Latijns-Grieks-Frans-Engelse bewerking van Junius' *Nomenclator* (539 pp.).

2 Van deze uitgave is in 1982 een reprint met een inleiding van F. CLAES verschenen in de reeks *Documenta Linguistica.*

3 Van deze laatste twee woordenboeken is een reprint met een voorwoord van G. DE SMET verschenen in de reeks *Documenta Linguistica*, respectievelijk in 1972 en 1974. Voor meer bibliografische bijzonderheden over deze Duitse uitgaven verwijs ik naar mijn *Bibliographisches Verzeichnis der deutschen Vokabulare und Wörterbücher*, *gedruckt bis 1600*, Hildesheim-New York, Georg Olms Verlag, 1977.

2. Overzicht van de Nederlandse schooluitgaven

In het Nederlandse taalgebied zag de eerste bewerking voor schoolgebruik van de *Nomenclator omnium rerum* in 1585 het licht bij Christoffel Plantijn te Leiden, die in 1567 te Antwerpen ook de eerste uitgave van het uitvoerige standaardwerk had uitgegeven. De volledige titel van de anonieme Latijns-Frans-Nederlandse schooluitgave uit 1585 luidt: *Nomenclator*, *omnium rerum propria nomina duabus linguis explicata indicans. Multo quam antea brevior et emendatior: in usum scholarum;* ze telt 287 bladzijden. De laatste regel van de titel staat duidelijk in tegenstelling tot die van de tweede en derde uitgave van de uitvoerige *Nomenclator*, in 1577 en 1583 eveneens door Plantijn bezorgd, waarin gezegd wordt: *multo quam antea emendatior ac locupletior.*

Latere uitgaven van deze door Plantijn uitgegeven bewerking zagen het licht te Leiden in 1593 (in de Officina Plantiniana) en 1611 (bij Plantijns schoonzoon (en gelijknamige kleinzoon) Frans van Ravelingen), te Ieper in 1615 (bij Franciscus Bellerus), te Antwerpen in 1623 en 1630 (bij Martinus Nutius) en te Amsterdam in 1626 (bij Hendrick Laurensz).

Een beknoptere, ook Latijns-Frans-Nederlandse bewerking van Junius' *Nomenclator* zag in 1618 het licht te Utrecht bij J. van Poolsum onder de titel *Nomenclator*, *in quo propria rerum vocabula Gallicâ Belgicâque lingua explicantur*, *nunc demum contractior* (160 pp.). Van deze anonieme bewerking voor schoolgebruik kennen we uitgaven die verschenen te Amsterdam in 1632 (bij I. Cloppenburg), 1640 (bij J. Janssonius), 1672 (bij J. Ravestein) en 1693 (bij J. Wolters) en te 's-Hertogenbosch in 1671. In zijn artikel heeft Rademaker de Amsterdamse uitgave uit 1693, die 174 bladzijden telt, besproken[4].

Nog beknopter, met alleen Latijn en Nederlands, was de bewerking van de *Nomenclator* die in 1700 te Middelburg door Michael van Hoekke werd uitgegeven; ze telt slechts 121 blad-

4 C.S.M. Rademaker, *De Nomenclator van Hadrianus Junius*, in *Hermeneus*, 39, 1967-68, p. 217-227, inz. p. 224-226.

zijden. Van deze bewerking zagen nog uitgaven het licht te Middelburg in 1726 (bij Hendrik van Hoecke) en te Amsterdam ca. 1730 (bij Lotten), in 1754 (bij J. Hafman), 1764, ca. 1770, ca. 1790 en in 1795 (de laatste vier uitgaven bij P. van Dorth). De uitgave van 1795 is de laatste die er van een bewerking van Junius' *Nomenclator* verschenen is.

Intussen was er nog een viertalige bewerking van dit woordenboek verschenen te Rotterdam bij J. Doesburg, in 1721: *Nomenclator Latinus*, *Belgicus*, *Graecus*, *Gallicus in usum Erasmianae Scholae.* Een nieuwe uitgave van dit schoolwoordenboek zag in 1736, ook te Rotterdam, bij H. Kentlink het licht; ze telde 145 bladzijden.

Het grote aantal zeventiende- en achttiende-eeuwse schooluitgaven van Junius' *Nomenclator* toont dat deze bewerkingen tot op het einde van de achttiende eeuw veel gebruikt werden bij de studie van het Latijn, blijkbaar vooral in Nederland.

3. De eerste Nederlandse schooluitgave van 1585

In zijn inleiding draagt Plantijn de eerste schooluitgave van de *Nomenclator* van Junius in 1585 op aan de leraars en opvoeders *(Magistris et paedagogis);* hij schrijft dat dit *compendium* tot voordeel zal strekken van de studerende en onbemiddelde jeugd *(compendio studiosae & inopis iuuentutis)*. Uit de uitvoerige *Nomenclator* heeft hij de ‘sieraden’ en toevoegingen *(ornamenta & additamenta)* weggelaten; hiermee bedoelt hij wel de vele Latijnse omschrijvingen en verklaringen en de verwijzingen naar klassieke auteurs. Ook neemt hij alleen maar vertalingen in het Nederlands en het Frans *(Belgicam Gallicamque)* over; wat voor nut hebben de andere talen immers voor de Nederlanders *(Belgis)*, vraagt Plantijn, vooral voor hen die zich alleen maar op de kennis van het Latijn toeleggen? Daarom biedt hij deze ingekorte uitgave *(compendium)* aan de Latijnse scholen, aan de geleerde leraars en aan hen die Latijn studeren aan; ze hebben behoefte aan boeken. Tot hun voordeel geeft hij dit compendium van de allersierlijkste en zuiverste *Nomenclator* uit, aangepast aan hun begrip.

Uit de grote *Nomenclator* werden in deze ingekorte uitgave over het algemeen de meeste Latijnse trefwoorden en synoniemen, alsook de Nederlandse en Franse equivalenten overgenomen. De verdere Latijnse uitleg, de Griekse woorden en de vreemde talen werden echter weggelaten. Zo kreeg men een handig en overzichtelijk schoolwoordenboek, waarin equivalenten in het Latijn, het Nederlands en het Frans naast elkaar staan. De zakelijke indeling van de *Nomenclator* bevorderde bovendien nog het memoriseren, daar telkens in een kort hoofdstukje de woorden die naar betekenis bij elkaar horen, samen gegroepeerd staan.

Enige jaren geleden heeft C.S.M. Rademaker het hoofdstuk *De homine et partibus humani corporis* in de schooluitgave, *Nomenclator contractior*, uit Amsterdam, 1693, vergeleken met dat in de uitvoerige *Nomenclator omnium rerum*, uit Frankfort, 1591. Behalve met zijn gegevens heb ik ditzelfde hoofdstuk in de schooluitgave van 1585 ook vergeleken met dat in de uitvoerige *Nomenclator* van 1577 (Antwerpen, Plantijn). Van de 350 trefwoorden die dit hoofdstuk in 1577 telt, zijn er in 1585 nog 294 bewaard. De moeilijke of weinig voorkomende woorden waarvan Rademaker zegt dat ze in de schooleditie van 1693 niet meer voorkomen, bleven in 1585 evenwel alle nog behouden. Onder de woorden die in 1585 werden weggelaten, heb ik er daarentegen één gevonden dat in 1693 wel werd opgenomen: *Malacia (Lust van vroukens die groot gaen)*.

Aan de schooluitgave van 1585 werd achteraan, evenals aan de uitvoerige *Nomenclator* van 1577, een *Appendix* met aardrijkskundige namen toegevoegd, dat 74 bladzijden telt. Hierin vinden we bijna uitsluitend Latijnse namen, met slechts uitzonderlijk equivalenten in de volkstaal, van zeeën, golven, havens, meren en moerassen, rivieren en bronnen, eilanden, voorgebergten, bergen en dalen, bossen, landen, volkeren en steden.

4. De schooluitgave van 1630

De schooluitgave van de *Nomenclator* die in 1630 te Antwer-

pen bij Martin Nutius verscheen, telt 364 bladzijden, bijna 80 meer dan die van 1585; toch is ze wat beknopter, daar ze per bladzijde merkelijk minder tekst bevat. Het hoofdstuk *De homine* telt nu 287 woorden tegenover de 294 in de uitgave van 1585. Verscheidene woorden, vooral seksuele termen, vinden we in 1630 niet meer terug, o.a. *Genitale*, *pudendum*, *verendum (De schaemte*, *de schamelickheydt)*, *Genitura (Het natuerlick saet)*, *Hirus (Stanck van de oxelen)*, *Menses*, *menstruum (Der vrouwen siecte*, *oft stonden)* en *Penis (De manlickheyt*, *oft t' smans roede).*

Andere woorden die in de uitgave van 1585 niet voorkomen, werden daarentegen in 1630 opgenomen, bijv. *Excrementum (Vuylicheyt des lichaems)*, *Excrementum alui (Geuoech*, *mest*, *stront)*, *Lotium*, *vrina (Vryne*, *pisse*, *oft zeyck)*, *Papilla (Speene*, *tepel)* en *Vterus (De moeder).* In de uitgave van 1630 werden eveneens de tien trefwoorden opgenomen waarvan Rademaker zegt dat ze in 1693 weggelaten werden; in 1693 werd het hoofdstuk *De homine* overigens tot nog ongeveer 150 trefwoorden gereduceerd[5].

Het *Appendix* met aardrijkskundige namen werd in 1630 sterk ingekort; in plaats van de 74 bladzijden in 1585 telt het er nu nog slechts acht. Het is in twee hoofdstukjes ingedeeld, met plaatsnamen uit de Nederlanden (*Nomenclator provinciarum*, *vrbium et opidorum Belgii*, *6 blz.)* en uit andere landen (*Civitates externae*, *sed celebriores & notiores*, 2 blz.); vooral dit laatste hoofdstukje werd sterk gereduceerd. In het eerste hoofdstukje merken we op dat volgens het humanistische taalgebruik *Belgium*, *Belgica* met *Nederlandt. Pais bas* wordt vertaald en *Belga* met *Nederlander. Vn du pais bas.* Onder de 'Nederlandse' namen vinden we de namen uit de Zeventien Provinciën, o.a. ook uit het noorden van het huidige Frankrijk, bijv. *Camerijck*, *Veruin*, uit Artesië *Atrecht*, *Bapalme*, *Greuelinghe* en *Hesdin*, uit Zuid-Vlaanderen *Belle*, *Betuyne*, *Casselbergh* en *Rijssel*, uit Zuid-Henegouwen *Auenne*, *Bauais*, *Conde*, *Landresy*, *Mabeuse*, *Quesnoy* en *Valencijn* en uit Zuid-Lu-

5 C.S.M. Rademaker, *a.a.*, p. 224-225.

xemburg *Dietenhoue (Theonville)*. Uit het westen van het huidige Duitsland worden nog 'Nederlands' genoemd *Calker*, *Cleue*, *Duren*, *Embden*, *Emmerick*, *Gulick*, *Munster*, *Oostvrieslandt*, *Santen*, *Wesel* en *Westfalen.*

Anderzijds valt ons op dat *Ludick (Leodium*, *Liege)* tot de *civitates externae* wordt gerekend. Het prinsbisdom Luik hoorde inderdaad niet tot de Zeventien Provinciën. Toch staan andere namen van plaatsen uit dit prinsbisdom wel bij de 'Nederlandse' namen, nl. *Franckemont* (de burcht Franchimont te Theux), *Dinant*, *Hasselt* (indien tenminste hiermee het Friese Hasselt niet wordt bedoeld), *Hoey*, *S. Truyen* en *Tongren.*

5. De nomenclator contractus van 1700

De beknoptste bewerking van Junius' *Nomenclator*, in 1700 anoniem door Michael van Hoekke te Middelburg uitgegeven onder de titel *Nomenclator contractus*, telt 121 bladzijden en bevat alleen Latijn en Nederlands.

Hoewel het hoofdstuk *De homine* in 1700 165 trefwoorden telt tegenover de ongeveer 150 in de uitgave van 1693, zijn er toch een aantal trefwoorden weggevallen die in 1693 nog behouden werden, bijv. *Caeso (Die uyt sijns moeders lijf gesneden is)*, *Cordus (Een kindt dat spade geboren wordt)*, *Virgo exoleta (Een oude maeght*, *een oude jonckvrouwe)*, *Virgo sororians (Een maeght*, *die de borstkens eerst wassen)*, *Nasus resimus (Apen*, *of simmen neuse)*, *Nasus aquilus (Een havicks of hooge neuse)* en *Coryphe (Het tippeken van de vingeren)*.

Het hoofdstuk *Dignitatum & muniorum sacrorum vocabula*, dat in 1693 nog opgenomen was, is in 1700 geheel weggevallen. Rademaker merkt op dat de leerlingen in de door de Staten van Holland, naar de 'Schoolordre' van 1625, voorgeschreven bewerking van de *Nomenclator* nog allerlei typisch rooms-katholieke woorden konden leren[6]; in de bewerking van 1700 is dit, door het weglaten van het bovenvermelde hoofdstuk, niet meer het geval.

6 C.S.M. Rademaker, *a.a.*, p. 225-226.

In 1700 werd de lijst van aardrijkskundige namen vereenvoudigd tot een enkel hoofdstuk van zes en een halve bladzijde, met de titel *Nomenclatura Regionum*, *Urbium*, *Populorum*, *&c.* In vergelijking met de lijst van 1630 worden in deze nieuwe lijst echter veel namen van volksstammen of inwoners opgenomen, waarbij dan moderne en oude namen als equivalent worden gegeven, bijv. *Aduatici*, *nunc Hannonii (Henegouwers)*, *Allobroges*, *hodie Sabaudi (Die van Savoyen*, *Savoyaarts)*, *Ambivariti*, *nunc Antverpienses (Die van Antwerpen*, *Antwerpenaars)*, *Batavus (Hollander)*, *Eburones (Luikenaars)* en *Gallus (Franschman);* ook het boven al opgemerkte *Belga (Nederlander)* hoort in deze reeks thuis.

Een exemplaar van de Middelburgse uitgave van 1700 berust in onze bibliotheek van het Lessius Universitair College, Minderbroedersstraat 11, Leuven, ingebonden samen met drie andere schoolboekjes uit ongeveer dezelfde tijd: *Linguae Latinae Rudimenta* (Middelburg 1710), een schoolboekje van 143 bladzijden met voorbeelden van Latijnse verbuigingen en vervoegingen, met telkens de Nederlandse vertalingen erbij, *Puerilium Colloquiorum Formulae* (Middelburg 1711), een Latijns-Nederlands gesprekboekje van 70 bladzijden, en *Catechesis Religionis Christianae* (Dordrecht 1686), een Latijns-Nederlandse catechismus van 104 bladzijden naar het voorbeeld van de Heidelbergse.

Het eerste van deze drie schoolboekjes gaat in de band aan de *Nomenclator* van 1700 vooraf en was er zeker in 1720 al mee samengebonden. Op de laatste, onbedrukte bladzijde van de *Rudimenta* van 1710 is immers met inkt geschreven: ‘Leendert Clement begonnen met latijn te leeren den 5 junij 1720’ en een afdruk van de nog natte inkt werd overgebracht op het titelblad van de *Nomenclator*, zodat hij daar nu nog zichtbaar is. Een aantekening die erboven geschreven stond, ‘Johan naalhout is begonnen latijn te leeren den 19 maart anno 1720’, werd doorgestreept en de afdruk van deze inktstrepen (niet van de tekst) is eveneens zichtbaar op het titelblad van de *Nomenclator.*

Blijkbaar hebben Leendert Clement en Johan Naalhout beiden de *Linguae Latinae Rudimenta* als schoolboek gebruikt. In

dit werkje vinden we hiervan nog enkele sporen: op het schutblad voor het titelblad staat geschreven ‘Leendert Clement 1721’ en, in het handschrift van Naalhout, ‘den 19 maart ben ik begonnen met latijn te leren bij den rector P.F.D. Smit 1720’; op p. 27 van hetzelfde werk staat nog eens geschreven ‘Johan naalhout is begonnen den 19 meert anno 1720’. Naalhout schijnt dit boekje maar enige maanden gebruikt te hebben, van 19 maart tot uiterlijk 5 juni 1720 (heeft hij toen zijn studie van het Latijn opgegeven?), maar Clement heeft het zeker van juni 1720 tot in 1721 in gebruik gehad.

Samen met de *Rudimenta* gebruikten deze twee leerlingen ongetwijfeld ook de ermee samengebonden *Nomenclator* van 1700. Op p. 16 van dit woordenboek vinden we bij de namen van de vissen ook een kanttekening in het handschrift van Naalhout: i.v. *Acipenser. Steur* heeft hij geschreven ‘ik wou dat ik er een op tafel voor mij had;’. Ook toen hadden leerlingen wel last om met hun gedachten altijd bij de Latijnse woordjes te blijven!

Besluit

Van 1570 tot 1795 zag een hele reeks schooluitgaven van Junius' *Nomenclator* het licht. Meer dan twee eeuwen lang leerden leerlingen ‘Latijnse woordjes’ uit dit woordenboek. De systematische indeling ervan, met de woorden over een bepaald onderwerp samen in een hoofdstukje, vergemakkelijkte het memoriseren van de woorden. Daarnaast gebruikte men voor de studie van het Latijn ook grammatische werken en gesprekboekjes. Het schoolwoordenboek bekleedde echter een belangrijke plaats in het onderwijs.

L'oeuvre d'un jésuite flamand en hongrois au début du XVIIème siècle

par Margit Tòth
(Szeged, Hongrie)

Une nouvelle contribution aux rapports néerlandais-hongrois est formée par le livre manuscrit des méditations du XVIIème siècle se trouvant dans le département des manuscrits de la bibliothèque principale de l'Université de Babes-Bolyai à Kolozsvár et par la découverte récente de son microfilm dans le département des manuscrits de la Bibliothèque Nationale Széchenyi[1]-[2]. Cette oeuvre seigneuriale de dévotion, rare dans la littérature du XVIIième siècle, intitulée *Az eljegyzett személyek paradicsomkertje* (Le paradis des fiancés) et écrite par István Weselényi, membre d'une famille de grands propriétaires hongrois, est la traduction d'une oeuvre dont Wesselényi ne précise pas le titre[3]. Néanmoins, en analysant avec plus d'attention le texte hongrois et en comparant différents livres spiritualistes de même facture, on a pu identifier l'originale de la traduction

1 Kolozsvár, aujourd'hui Cluj Napoca (Roumanie). Le département de la Bibliothèque Nationale Széchényi, FM I/104 - 4.t. microfilm.

2 En ce qui concerne les résultats les plus importants des recherches sur les rapports néerlandais - hongrois, voir: *A Magyar irodalomtörténet bibliogràfiàja 1772 - ig.* (La bibliographie de la littérature hongroise jusqu'en 1772) Budapest, 1972, p. 103-104 et 396.

3 La récente analyse de la littérature hongroise du XVIIème siècle en français: *Histoire de la littérature hongroise des origines à nos jours*, (éd. par TIBOR KLANICZAY), Budapest, 1980, p. 17-111.

comme étant une oeuvre flamande très populaire de la main de Jan David.

Jan David (1545-1613)[4], prédicateur jésuite, auteur de disputes et recteur de divers collèges avait édité à Anvers en 1607 un livre comprenant deux volumes et intitulé: PARADISUS // SPONSI ET SPONSAE: // IN QUO // MESSIS MYRRHAE ET AROMATUM // ex instrumentis ac mysterijs // Passionis CHRISTI colligenda, // *ut ei commoriamur*. // ET // PANCARPIUM MARIANUM, // Septemplici Titulorum serie // distinctum: // *ut in B. VIRGINIS odorem curramus*, // *et CHRISTUS formetur in nobis*. // Auctore P. IOANNE DAVID, // Societatis IESU // Sacerdote. [//ANTVERPIAE, // EX OFFICINA PLANTINIANA, // Apud Ioannem Moretum. // M.D.VII.]. Ce livre de dévotion est illustré de 102 planches.

Dans cette oeuvre emblématique David traite de la Passion, disposant les planches auprès du texte latin de telle façon qu'elles rendent plus facile l'interprétation par les lecteurs et qu'elles provoquent une réaction plus affective. Il considère les emblèmes - toujours en latin -, à l'intérieur de la peinture et de l'art graphique, comme un moyen d'expression propre à faire prendre conscience des doctrines. La signature au bas de chaque illustration, écrite en latin, en néerlandais et en français est composée en distiques. Un hommage est rendu par l'auteur aux archiducs Albert et Isabelle, gouverneurs des Pays-Bas Méridionaux, dédiant le premier volume à Albert et le second à Isabelle, la dédicace étant faite à Ypres et datée du 30 juin 1607. Albert, élevé dans la mentalité jésuite et Isabelle qui protège la mystique religieuse, acceuillent probablement avec beaucoup de satisfaction cet oeuvre ascétique-mystique.

En dehors des Pays-Bas Méridionaux le livre connaît un suc-

4 Les oeuvres utilisées pour la biographie de Jan David: ALFRED PONCELET, *Histoire de la Compagnie de Jésus dans les anciens Pays-Bas* 1-2, Bruxelles, 1926, t. 1, p. 363-367; ID., *Nécrologie des jésuites de la province Flandro-Belge (1544-1773)*, Wetteren, 1931, p. 24; *Biographie Nationale de Belgique*, Bruxelles, 1866-1986, t. 4, p. 721-732; *Dictionnaire de Spiritualité*, Paris, 1967, t. 3, p. 47-48; *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus* (éd. par C. SOMMERVOGEL), Bruxelles-Paris, 1891, t. 2, p. 1844-1853; *Nouvelle Biographie Générale*, Paris, 1866, t. 13, p. 221-222; *The British Library General Catalogue of Printed Books to 1975*, London, 1981, t. 77, p. 351.

cès quasi-immédiat partout en Europe[5]; une seconde édition est d'ailleurs publiée en 1618. On trouve déjà en 1608 une traduction du premier volume en polonais de la main de Stanislaw Grochowski († 1612) et trois ans plus tard les 50 planches sont spécialement éditées pour cette traduction avec les distiques y relatifs également traduits en polonais. En 1617 l'oeuvre intégrale est traduite en allemand par un moine bénédictin du nom de Karol Stengel[8].

Ce vif intérêt pour ce livre de dévotion n'est pas le fait du hasard, puisque le *Paradisus Sponsi et Sponsae* (...) illustre déjà ce nouveau sentiment religieux de la vie, c'est-à-dire une religiosité personnelle et affective et non les disputes théologiques très générales. Cette nouvelle attitude religieuse exige de ce fait des livres de dévotion écrits dans la langue dite vulgaire, c'est-à-dire la langue du peuple et non le latin.

C'est dans cet état d'esprit que le grand seigneur hongrois István Wesselényi, ce catholique dévot, s'intéresse au livre de David et le traduit en hongrois pour sa soeur, grande dame de Transsylvanie, Anna Wesselényi. C'est elle qui l'inspira pour la traduction d'un livre destiné à pratiquer une religion individuelle puisque cette grande dame, dont le mari était décédé, voulait élever ses enfants dans la foi catholique, seule au milieu d'une communauté protestante.

István Wesselényi ne traduit que le premier volume du livre de David, laissant de côté - de même que le traducteur polonais - les recommandations de l'auteur: ‘Hac modò te monitum[6] [7]

5 Les donnees bibliographiques de *Paradisus sponsi et sponsae* (...) sont dans: SOMMERVOGEL, *op. cit.*, p. 1848; *Dictionnaire de Spiritualité*, *op. cit.*, p. 47-48; *The British Library General Catalogue of books to 1975*, *op. cit.* p. 351; *Biographie Nationale de Belgique*, *op. cit.* p. 730. Il existe encore une traduction, faite par Paul Sausseret en français en 1854.

8 *Paradeys des Breutigams und der Bräut darinnen ein reicher Schnitt und volle Ernde vom köstliche Mirhen*, *edlen Gewürtz und ausserlesner Specerey* (...) *Item Marien Gart gezeiert mit Früchte* (...). *Verteutscht durch* R.P.F. CAROLUM STENGELIUM (...), Augspurg, 1617.

6 *Piecdzesiat punktow rozmyslaniu meki Pana Iezusowey sluzacych. Przelozone* (...) *przez* (...) STANISLAWA GROCHOWSKIEGO, Kraków, 1608.

7 SOMMERVOGEL, *op. cit.*, p. 1848; *The British Library General Catalogue of Books to 1975*, *op. cit.*, p. 351.

volui; ne quae aptè coniuncta, ignarus divellas: quamquam et altero sine altero frui, in tui emptorisque erit arbitrio'.

Le manuel d'exercices spirituelles était dédié à la soeur du traducteur, au château Vécs en Transsylvanie. Il est dès lors facile à comprendre que la dédicace en vers hendécasyllabes adressée à Albert et Isabelle manque dans la traduction hongroise. Également manquant est le 'Lectori Benevolo' bien que cette partie doive attirer l'attention du lecteur sur l'existence de deux volumes dans un livre. A partir du 'Praefatio', Wesselényi prend pour base à sa traduction le texte latin, sans que nous ayons pu savoir s'il connaissait l'existence de l'édition polonaise. Les 50 méditations surla Passion se terminent par un discours; dans ces méditations l'on exige des lecteurs une conduite dévote, la même que dans le *Cantique des Cantiques* ou dans la mystique bernardine du Moyen-Age: ceci est le rôle du fiancé. On peut également trouver dans l'oeuvre des allusions à la 'triple route', issue du mysticisme du Moyen-Age: la via purgativa, la via illuminativa et la via unitiva. Au cours de la méditation le dévot se renferme en soi-même et fait des exercices ascétiques, la partie des prières passant au second plan. On peut donc reconnaître dans cette oeuvre ce type de livres de prières dans lequel l'exercice autonome de la religion joue le rôle dominant et dont le but ultime est la direction de la volonté humaine. Parallellement à tout cela les chapitres font également appel à cet aspect médiéval qu'est l''ars moriendi'.

Wesselényi rend le texte de David d'une façon tellement précise que l'on retrouve certains passages et lieux de la Bible sur la base de la traduction hongroise. La meilleure preuve de ce travail précis est qu'il traduit également les passages qui font allusion aux emblèmes de l'originale, bien qu'ils ne soient pas nécessaires dans le texte hongrois puisque cet ouvrage manuscrit ne comporte pas d'illustrations. La fidélité dans le texte s'explique facilement par le fait que Wesselényi voulut publier cet oeuvre en forme illustrée mais n'y réussit jamais pour des raisons inconnues.

L'existence de ce manuscrit est donc la preuve que l'oeuvre du jésuite flamand arriva en Hongrie dans la deuxième décennie

du XVIIème siècle. C'est ainsi que nous pouvons également compter une traduction hongroise à côté des deux éditions polonaises et de l'édition allemande[9].

9 Ce texte fut entièrement retravaillé et réécrit par PHILIPPE BRUEL, collaborateur scientifique au Musée Plantin-Moretus, en février 1986, avec l'accord de l'auteur.

Epistolae Tullianae
Brieven van Hadriaan Beverland (1650-1716) (II)*
door Dr. Rudolf de Smet
(Brussel)

[79 11 00]
16
Tobiae Coorne

[2] Etsi nunquam dubitabam quin abs te amarer, cunctari tamen
[3] coepi postquam meas epistolas praeceptori tuo de Vries exhi-
[4] buisti. Si huic stulto operas tuas locasti, scelestam suscepisti
[5] provinciam. Tu qui tam arcto consanguinitatis vinculo mihi
[6] nexus es, inceptis meis impense faveres sincereque omnia in
[7] me intentata molimina annunciares ac praemoneres. Cave in
[8] posterum ne voluptate afficias inimicos meque maerore affligas.
[9] Vale.

Hoewel Beverland nooit aan de vriendschap van Coorne getwijfeld heeft, is hij daar nu niet meer zo zeker van, omdat deze zijn brieven aan De Vries heeft laten lezen. Indien Coorne zich aan die dwaas verknecht heeft, dan zit hij mooi op het verkeerde pad. Als bloedverwant had hij Beverlands ondernemingen kunnen steunen en hem waarschuwen tegen hinderlagen. Hij moet er in de toekomst voor opletten de vijand niet meer te plezieren.

* De eerste vijftien brieven van de brievenbundel werden in de vorige jaargang van *De Gulden Passer* uitgegeven. Voor de aldaar geciteerde literatuur vindt men hier een bekorte verwijzing.

16. *Commentaar*

1: *Tobiae Coorne:* cf. supra brief 12.

3: *praeceptori de Vries:* Gerhard de Vries was sedert 1674 hoogleraar in de wijsbegeerte te Utrecht. In 1685 werd hij daar ook tot buitengewoon hoogleraar in de theologie benoemd. (Cf. AA VII, p. 129-130; NNBW X, 1140-1141; C.L. THIJSSEN-SCHOUTE, *Nederlands Cartesianisme*, Verhandelingen van de Koninklijke Nederlandse Akademie voor Wetenschappen, Afdeling Letterkunde, Nieuwe Reeks nr. 60, p. 226-228; F. SASSEN, *Geschiedenis van de Wijsbegeerte in Nederland tot het einde der negentiende eeuw*, Amsterdam-Brussel 1959, p. 147). In dit bewuste jaar 1679 fungeerde hij samen met Melchior Leydecker en Jacob Vallan als assessor van de Rector Johannes Voet (G.W. KERNKAMP, *Acta et decreta...* o.c., II, p. 42).

5: *consanguinitatis vinculo:* de bloedverwantschap met Coorne is onduidelijk, evenzo met 'Juffrouw Coorens' bij wie Beverland in oktober 1678 in de 'Nieuwstraet over de Vleyshal tot Uytrecht' verbleef en die hij 'cognata mea' noemt (U.B. Leiden Ms. BPL 246 ad N. Heinsium).

6-7: *faveres... annunciares... praemoneres:* TH.J. MEYER vat deze passus als volgt op: 'Jij, die mij als verwant zo na staat, die mijn ondernemingen met raad en daad steunde, mij oprecht voor de gevolgen waarschuwde'. (*Brieven...* o.c., p. 53). De conj. imperfect, drukken echter geen *realis* uit doch in dit geval een *potentialis* van het verleden (cf. samenvatting).

[79 11 00]
17
Goyero

[2] Sollicitum te esse scribis de iudicis eventu. Comperendinatio
[3] ex compacto concessa. Video omnes (□νταγωνιστα□, homi-
[4] nes quidem, sed hominum nomine indigni: plerique α□θεοι □α□
[5] □λ□στο□οι) in meam perniciem conspirare. Si qui boni sint,
[6] illos Syndicus Falerno, Theologi mendaciis a me abalienant.
[7] Quo itaque verser in loco, satis conicere potes. To□ς
[8] πλε□στους ε□ναι □α□ο□ς. Carceris squallorem depello lectione
[9] Catulli. Quid sibi velint illa *Solet haec imaginosum*, aeque scio

[10] ac Graevius. Opus habeo Oedipo Vianensi vel Delio Vindeso-
[11] riensi, qui in hac militia veterani sunt. Erat proculdubio
[12] □ασαλβ□ς π□□νη, quam Apostolus Iudas dixisset
[13] □□πο□νευσαστ□ν et Hesychius α□σχ□οποι□ν. Vossio placuit
[14] Graecum reponere verbum et ore impuram *(Saepe ille Christi-*
[15] *nam)* interpretari. Nosti quarundam cupiditates altius tendere.
[16] Rarus est locus apud Suidam. V[idesodes] □τα□□η□εν p. 1206
[17] ο□□ ε□ δ□ □ξιον τ□ □ε□□ν π□□ φυσ□ν, de Vestalibus intellige
[18] et *Quarum non timet pater oscula.* Vocem □μβασι□ο□ται nemo
[19] φιλολ□γων explicavit. Solus et unicus eques Marino vertit
[20] bene: *chi dormion stivalati la notte ancora.* Huic crede, in hac
[21] palaestra multum tritus est.

[22] Iam editionem tertiam a fornace typographica calentem ad me
[23] fert Ianus a Gelder. Accipe prooemium novum quod nunc in-
[24] ter spem et metum positus modestissimis ac purissimis verbis
[25] adornatum castigato opusculo adieci. Hoc est μνημ□συνον
[26] □ντιδ□□ου □νε□α. □σ□ς □ξ □λης τ□ς □α□δ□ας.

De Goyer schreef dat hij ongerust was over de uitspraak van de rechter. Er werd verdaging van het proces toegestaan. Beverland merkt dat allen tegen hem samenzweren. Zijn tegenstanders zijn de naam ‘mens’ niet waardig. De weinige goede lieden worden met wijn en leugens aan hem onttrokken. De muffe kerkersfeer verdrijft hij met de lectuur van Catullus. Hij weet even goed als Graevius wat de woorden ‘Solet haec imaginosum’ betekenen. Bij deze lectuur heeft hij het oordeel van ‘de Oedipoes van Vianen’ of ‘de Apollo van Windsor’ nodig. Ongetwijfeld is hier een lichtekooi bedoeld, waarover de apostel Judas en Hesychius gegevens verschaffen.

Vossius wil de Griekse term herstellen en interpreteren als ‘met een onzuivere mond’. De passage bij Hesychius in verband met □τα□□η□εν, moet op de Vestales betrokken worden. Geen enkele filoloog heeft □μβασι□ο□ται verklaard; enkel Marinus vertaalt correct. Jan de Gelder brengt zojuist de derde editie vers van de pers. De Goyer vindt ingesloten het nieuw ‘ad lectorem’ dat Beverland, geslingerd tussen hoop en vrees, in een allerzuiverst woordgebruik heeft opgesteld en aan het werkje toegevoegd.

17. *Commentaar*

1: *Goyero:* Jacob de Goyer is ongetwijfeld de meest intieme vriend van Beverland geweest. Onder de *Epistulae Tullianae* bevinden er zich

zeven die aan hem gericht zijn, onder de *Ep. Familiares* vijf. Hij is voor Beverland de 'alpha amicorum' of de 'amicorum ocellus', aan wie ook de brief is gericht die D.P.O. voorafgaat; hier heet hij een *Elegantioris Sophiae Initiatus.* Beiden leerden elkaar ongetwijfeld te Utrecht kennen waar De Goyer in 1672 tot licentiaat in de rechten promoveerde. Uit een brief van J.G. Graevius aan N. Heinsius van 30 mei 1679 kan men opmaken dat hij de zoon was van één van de Utrechtse burgemeesters (Consulis filius quodvis mereret, si hanc epistolam ei inscriptam posset oblitterare. P. BURMAN, *Sylloges...* o.c. IV, p. 598 nr. DXXXVII). De familie De Goyer had te Utrecht bijzonder grote invloed en verscheidene van haar leden lieten zich met de stedelijke politiek in (Cf. G.W. KERNKAMP, *Acta et decreta...* o.c. I, passim).
Jacob de Goyer schreef ook een aanvulling op D.P.V. getiteld *Paralipomena ad libros de Prostibulis Veterum.* Het handschrift bevindt zich te Leiden (U.B. Mss. BPL 1716). Zijn overlijdensjaar is onbekend doch moet zeker tussen 1689 en 1702 gesitueerd worden, zoals uit de briefwisseling blijkt. De bibliotheek van De Goyer werd in 1706 te Utrecht geveild. Een exemplaar van de catalogus wordt bewaard in de British Library te Londen. De Universiteitsbibliotheek te Utrecht is in het bezit van college-dictaten van De Goyer bij de lessen van A. Matthaeus, J.G. Graevius en J. Gronovius, tevens van zijn handschrift *Iter in Angliam.*

6: *Syndicus:* Pieter Burgersdijck, pensionaris. Cf. *supra*, brief 15.

Falerno: Falernische wijn (Cf. Hor. *C* I, 27, 10; II, 11, 19; *S* II, 3, 115 e.c.).

8-9: *lectione Catulli:* uit een brief van J.G. Graevius aan N. Heinsius blijkt dat de predikanten voor Beverland meer stichtende literatuur hadden voorzien: ‘Schultingius mihi scribit, eum petiisse librum solitudinis levamentum. Sacrum codicem praebuisse ministros, quem reiecerit, Iuvenalem poscens.’ P. BURMAN, *Sylloges*... o.c., IV, p. 624, nr. DLXVII, van 22 oktober 1679.

9: *Solet... imaginosum:* Cat. 41,8. Lezing van de *Cod. Veronensis.*

9-10: *aeque... Graevius:* het is mij niet bekend welke bronnen Beverland raadpleegde om de lezing en het desbetreffende commentaar van Graevius (en Vossius, cf. *infra*) te kennen. De Catullus-editie van Graevius verscheen in 1680 te Utrecht: *Catullus*, *Tibullus et Propertius... ex musaeo Joannis Georgii Graevii*, *ex officina Rudolphi a Zyll.* Voorzien van de commentaren van Scaliger, Muretus, A. Statius, de

Dousae e.a. Het bewuste vers en de desbetreffende commentaren vinden wij afgedrukt p. 64-66. De commentaren van Muretus en A. Statius werden afzonderlijk afgedrukt p. 638 sqq.

10-11: *Oedipo Vianensi... Vindesoriensi:* N. Heinsius die te Vianen woonde en Is. Vossius, kanunnik van Windsor.

13: □□πο□νευσαστ□ν: Jd. 7: □ς Σ□δομα...□α□ α□ πε□□ α□τ□ς π□λεις τ□ν □μοιον τ□□πον το□τοις □□πο□νε□σασαι...

Hesychius: □ασαλβ□ς π□□νη. α□σχ□οποιε□ν, □π□ το□ □αλε□ν, □α□ σοβε□ν (Ed. I. ALBERTUS, rec. M. SCHMIDT, Amsterdam 1965 (repr. 1860), vol. II, p. 418.

Vossio: ook hier is Beverlands bron onbekend. De Catullus-editie van Is. Vossius verscheen pas in 1684 met medewerking van Beverland: *Caius Valerius Catullus et in eum Isaaci Vossii observationes* [Leiden - Londen]. Het bewuste *Carmen* met commentaar verscheen pp. 96-99. Vossius opteerde inderdaad voor de Griekse lezing □□μαγε□ου □ζειν.

14-15: *Christinam:* allusie op koningin Christina van Zweden. Vossius had jarenlang als haar leraar Grieks en bibliothecaris gefungeerd.

16: *Suidam:* □τα□□η□εν: □τ□□τησεν. □ταιη□□ναι δ□ το□ς □νω μ□□εσι το□ σ□ματος. ο□□ ε□ναι δ□ □ξιον τ□ □ε□□ν π□□ φυσ□ν. (Ed. A. ADLER,

Lexicographi Graeci vol. I pars 2, *Suidae Lexicon*, Stuttgart 1967 (ed. ster. 1931), p. 595 nr. 617.

18: *Quarum... oscula:* niet geïdentificeerd citaat.

18-19: □μβασι□ο□ται... *explicavit:* Beverland verwijst hier naar vers 7 van Catullus' *Carmen* 29: *perambulabit omnium cubilia.* Zelf had hij de door Scaliger hierop betrokken Griekse term als volgt verklaard in zijn D.P.V. fol. 38v.: 'Conscendere alicuius cubile et lectum: Epigrammate XXX Catullo *aliorum cubilia perambulare.* Graecis □μβασι□ο□ται hinc Embasicoeta, qui inscendit grabatum'. Vossius gaf zijn verklaring in de Catullus-editie van 1684 p. 71.

19-20: *Marino... ancora:* G.B. Marino (1569-1625), Napolitaans dichter die in de volkstaal schreef. (N.B.G. XXXIII, 780-783).

22: *editionem tertiam:* de Universiteitsbibliotheek te München bezit een exemplaar van D.P.O. (1679) dat door Beverland werd gecorrigeerd

met het oog op een derde uitgave. Gedrukte exemplaren van een derde editie zijn echter niet bekend. Die werden immers door de officier van Justitie, Van Vesaneveld, ten huize van Beverland later opgehaald (cf. infra).

23: *Ianus a Gelder:* Jan van Gelder was als drukker te Leiden werkzaam tussen 1666 en 1683 (Cf. J.A. GRUYS en C. DE WOLF, *Typographi et Bibliopolae Neerlandici usque ad annum MDCC*, Den Haag 1980, p. 37, 143).

[79 11 00]
18
D[omino] Alexandro de Munck
Consuli Medioburgi

[3] Iacturam gravissimam promotionis me fecisse scribis quod
[4] Θεολ□γους Dei legatos lenonesque procorum irritaverim.
[5] Quamquam non ignorem illos amoribus meis iniecturos obi-
[6] cem, magnam tamen solacium ex optima conscientia. Levis
[7] dolor ex illa iactura. Malo Timone austerior, quam Labeone
[8] insanior audire. Vereor ne beatior vivam. Tametsi me impru-
[9] dentiae insimulent amici. Malo tamen imprudens quam vecors
[10] esse. Prudentia in iuvene pusillanimitas, imprudentia virtus
[11] mascula. Quicquid in viro temeritatis, id in iuvene generosae
[12] indolis indicium. Quod si tamen ut in aliis rebus, ita et in hoc
[13] scripto publicando prudentiae habuissem rationem, expecto-
[14] rassent tamen eam furialia Voetianorum et Cocceanorum bel-
[15] la. Licet Wayeni ac Thileni linguas omnes admirentur, pectora
[16] tamen eorum ignorant multi. Si Coccei templum sine mallei
[17] stridore aedificassent filii novae lucis, eorum ferre potuissem
[18] expositiones; nunc cum ob virginem pinguissimam alter cym-
[19] balorum alterum evertere studuerit, exindeque odia in eos cre-
[20] verint furores ut patrias meas pessum dederint sedes, difficile
[21] mihi videbatur sensum in republica praesertim rectum depone-
[22] re. Imprudentiae temeritatisque famam lubens cum Papiniano
[23] sustineo. Quis salutis publicae amans acerbas rivalium simulta-
[24] tes sine stomacho ferre potest? Quoties patriae meae munda-
[25] tionem agrorumque respicio vastationem, toties non possum

[26] non eorum toto corde, toto animo abhorrere malignitates.
[27] Tranquilissimum quemque ad indignandum impellerent ho-
[28] rum ludibria, pontificiis explosa theatris. Nescio quo colore
[29] excusare, qua paenitentia deprecari indulgentissimi patris iram

[30] possint sponsi Penelopae. Laboranti patriae subvenit civis Me-
[31] diob[urgus] W. Goeree, idque impune quia Coccei partibus
[32] stat. Ego cum in neutrius litigiosi castra transire voluerim et
[33] utrosque intempestivos blatrones damnare, debui poenas dare.
[34] Quis non bonae mentis amans pauperiem ranarum muriumque
[35] detestatur? Qui divitiis honoribusque invigilant, nolunt se ex-
[36] ponere periculis: at ego meae spontis et fortunae meo arbitrio
[37] uti volui et barbariem cicurare insubidorum. Constabit nunc
[38] et peregrinis unde orta eorum dissidia, iurgia, rixae ac denique
[39] pugnae. Enitar interim virorum illustrium promereri favores.
[40] Mire scire concupisco quid dicant Dom[inus] Hubert ac D[o-
[41] minus] Le Sage. Placuit Ioan[nis] le Fer in me meosque persecutores
[42] epigramma. Superest iudicium Rechtstootii, cuius
[43] comprobantis auctoritas pergrata erit commilitonibus. Tu si
[44] tam benignus esse volueris ut coeptis meis favere atque inge-
[45] nium meum fovere digneris, te religiosissime venerabor. Vale
[46] et bene de me sentientes ac loquentes saluta. Athei maledictum
[47] non sorbeo solum, sed etiam concoquo.

> *k.a. 16* multi. [[□νθ□ωποι μια□ο□. Si ex privata zelotipia orta dissidia, iurgia, rixas ac denique pugnas]]

De Munck had geschreven dat Beverland zijn toekomst had vergooid door de Theologen te provoceren. Deze is zich er wel van bewust dat zij zijn aspiraties zullen dwarsbomen, maar vindt troost in een vlekkeloos geweten. Hij wil immers liever doorgaan voor driester dan Timon, dan voor een grotere gek dan Labeo. Vrienden verwijten hem zijn onvoorzichtigheid, doch liever onvoorzichtig dan waanzinnig! Onvoorzichtigheid is een teken van mannelijkheid in een jongmens, en zelfs indien hij zich bij de publikatie van D.P.O. had voorgenomen de voorzichtigheid te hanteren dan hadden de waanzinnige oorlogen der Voetianen en Cocceianen hem daar wel van afgebracht. Eenieder bewondert de zoetgevooisde praatjes van Van der Waeyen en Thilenus, doch velen kennen hun ware aard niet. Indien deze ‘zonen van het nieuwe licht’ de tempel van Cocceius met wat minder geraas hadden gebouwd, had Beverland hun leerstellingen kunnen verdragen. Nu zij elkaar te lijf gaan om een ‘vette maagd’ en hiervoor het vaderland op stelten zetten, valt het moeilijk de zin hiervan goed te keuren. Wie kan er zonder braken hun verbeten rivaliteit verdragen en het algemeen welzijn liefhebben? Beverland veracht hun schandelijke praktijken. Er valt geen excuus te bedenken waarmee deze ‘vrijers van Penelope’ de woede van de Vader zouden kunnen afwentelen. W. Goeree kon ongestraft

tussenbeide komen omdat hij Cocceiaan is. Beverland moet boeten omdat hij in geen van beide kampen thuishoort. Wie uit is op geld of carrière wil zich niet aan gevaar blootstellen, hij heeft echter verkozen zijn oordeel te openbaren en hun barbaarse activiteiten aan de kaak te stellen. Graag had hij vernomen wat Huybert en Le Sage er over zeggen. Het hekeldicht van Le Fer viel in de smaak. Het gezaghebbend oordeel van Recxstoot zal de sympathisanten een hart onder de riem zijn. De blaam van 'atheïst' kan Beverland niet alleen goed verkroppen, maar laat hij zich zelfs welgevallen.

18. *Commentaar*

1: *Alexandro de Munck:* (1655-1719) werd op 24-jarige leeftijd burgemeester van zijn geboortestad Middelburg na in 1675 te Leiden gepromoveerd te zijn. Zoals uit brief 26 ook blijkt, schaakte hij Henriette Thibaut, de echtgenote van François Velters. Hij werd te 's-Gravenhage gevangen gezet, maar kreeg in 1681 abolitie vanwege de Prins. Hij wist op te klimmen tot de hoogste posten van Zeeland. (Cf. P. DE LA RUE, *Geletterd Zeeland*, 1741, p. 119-120; M.F. LANTSHEER & F. NAGTGLAS, *Zelandia Illustrata*, Middelburg 1866-1880, I, p. 136); P.C. PRINS BLOYS VAN TRESLONG vermeldt een glasraam in de St. Pieterskerk te Middelburg: 'D.H. Mr. Alexander de Muynck, heer van Oost-Souburg. Regeerende burgemeester overdeken (1682)' in: *Genealogische en Heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Zeeland*, Utrecht 1919, p. 186.

7-8: *Timone austerior... Labeone insanior:* de Athener Timon is de geschiedenis ingegaan als de legendarische misantroop die bij zijn sterfbed zelfs geen arts toeliet (RE, 12e Halbband c. 1299-1301). Attius Labeo (1ste E.n.C.) vervaardigde een letterlijke doch dwaze Latijnse metrische vertaling van de Ilias en Odyssea Cf. Pers. I, 4-5; I, 50 (RE, 4e Halbband c.2254). De term *insanus* voor

Labeo werd door B. ontleend aan A. Turnebus, *Adversaria* XXVIII, 26: *Ebria...* Id est mea carmina nullam laudem captant, ut insana illa et elleboro digna Ilias Attii Labeonis.

15-18: *Wayeni... virginem pinguissimam:* Johannes van der Wayen was van 1672 tot 1677 predikant te Middelburg en werd daarna aangesteld tot hoogleraar Hebreeuws te Franeker. Op 4 maart 1679 werd hij te Franeker Doctor in de theologie. Hij was een uitgesproken Coccejaan tegen wie o.a. Ds. Johan Thilenus en Leonard van Rijssen zich kantten. (NNBW X, 1148-1150; J.J. KALMA, *Johannes van der Waeyen*

(1639-1701): ‘*predikant*, *professor*, *diplomaat*’, *bibliografie van en over hem*, Leeuwarden 1983). Een passende commentaar op deze passus is te vinden bij W.B.S. BOELES, *Frieslands Hoogeschool*, Leeuwarden 1889, II, p. 273: ‘Te Middelburg sloot hij een tweeden echt met de schone en zeer vermogende juffer Cornelia Veth. Een tijdgenoot teekende op, dat ds. Joh. Thilenus, die veele familiebetrekkingen in Middelburg had en tot de zoogenoemde prinsgezinde partij behoorde, ook naar hare hand wilde dingen, toen van der Wayen hem voorkwam en den “vetten brok” [Veth: virginem pinguissimam] voor den mond wegsnapte. Hieruit zou eene groote verwijdering ontstaan en daarin de drijfveer te zoeken zijn, die ds. Thilenus en de zijnen leidde tot de vervolging, waaraan van der Wayen aldaar was blootgesteld’.

22: *Imprudentiae... Papiniano:* Aemilius Papinianus, laat-klassiek Romeins jurist die op bevel van Caracalla in 212 werd vermoord omdat hij, volgens de traditie, weigerde de moord op Geta goed te keuren (Cass. Dio 78,4,1-2; *Hist. Aug.* 13,8,5-6).

30: *Sponsi Penelopae:* cf. Hor. *Ep.* I, 2,28: *Sponsi Penelopae*, *nebulones*...

30-31: *Medioburgus... W. Goeree:* Willem Goeree werd te Middelburg geboren op 11 december 1635 en overleed te Amsterdam op 3 mei 1711. Door de vroegtijdige dood van zijn vader moest hij zijn studies staken en werd boekhandelaar. Hij schreef werken in de volkstaal over theologische en artistieke onderwerpen (NNBW VII, 479-480).

34: *ranarum muriumque:* allusie op de *Batrachomyomachia:* cf. *supra* brief 15 r. 14.

40: *Dominus Hubert:* TH.J. MEYER (o.c., p. 63) identificeerde hem als Anthony de Hubert (1645-1702), baljuw van Veere en raadsheer in de Hoge Raad. De familie de Huybert behoort tot de belangrijkste van Zeeland (cf. J.H. DE STOPPELAAR, *Dissertatio de Zelandica gente de Huybert*, Lugduni Batav. 1851).

40-41: *Dominus Le Sage:* Het is niet duidelijk welk lid van de Zeeuwse familie Le Sage bedoeld is. Mogelijk Willem Le Sage wiens grafsteen in de Nederlandse Hervormde Kerk te Oostkapelle bewaard werd met het opschrift 'Ingangh van de tombe van den Ed-len Heer d'Heer Mr. Willem Lesage, heer van Oostcapelle, Rimmerswalle, Lodycke en gerepresenteert de Eerste Edele ter provintiale rekenkamer van Zeeland, natus XVIII Sept. 1646 denatus XXVI Augst. 1721' P.C. PRINS BLOYS VAN TRESLONG, *Genealogische...* o.c., p. 213. Er wordt

ook melding gemaakt van het wapenschild van de familie in de Oostkerk te Middelburg (p. 180).

41: *Ioannis le Fer:* Onder de *Epistulae Tullianae* bevinden er zich twee brieven aan hem gericht (25 en 30). In het *Album Studiosorum* van Leiden vinden wij Le Fer terug als *Amstelo-Batavus* ingeschreven in de Filosofie in 1659 (kol. 476). B. Noemt hem *Hellenist* en het is mogelijk dat hij aan de Latijnse school te Middelburg verbonden was. Dat hij in de volkstaal dichtte blijkt uit het epigram op Thilenus dat werd opgenomen achteraan ALARDI UCHTMANNI *Vox Clamantis in Deserto ad Doctissimum iuvenem H. Beverlandum*, Medioburgi s.a. (cf. *infra* brief 25).

42: *epigramma:* mogelijk doelt B. op het epigram dat door F.G. FREYTAG, *Analecta Litteraria de libris rarioribus*, Lipsiae 1750, p. 95 als anoniem werd overgeleverd:

Hier leid de Heer van Beverland
Gevangen door een hoger Hand
Omdat hey onse beste Moer
Gemaeckt heeft tot een voule Hoer.

Rechtstootii: Dionysus Recxstoot was burgemeester van Tholen en rekenmeester van Zeeland (AA XVI, p. 129).

[79 11 00]
19
Iano Beverlando fratri dilecto bonum animum Hadrianus

[2] Exsulto quoties tuam manum video mi frater. Quamquam
[3] nonnihil cordolium mihi moverit tuus de me angor. Noli ru-

[4] moribus aures praebere. Inimici dissonas seminant fabellas, ut
[5] me iis enecarent. Pessinuncius ille Loevesteinianus natus in
[6] gremio uxorum concionatorum atque in earum filiarum pecto-
[7] ribus altus. Cum alumnorum Lugd[unensium] intestina inani-
[8] tate murmurant, mulctabor summa pecuniaria, qua possint
[9] sibi panem emere. Haec tibi scribo, primum ut aliquid novi
[10] scriberem, deinde ut bono esses animo. Te tenerrime amo. Te
[11] quoque et me efflictim diligere credam ubi te hilarem esse cog-
[12] novero. Plura vellem, sed obstant delatores

Quid prohibet Salve atque Vale brevitate parata Scribere.

Hadriaan is opgetogen telkens hij het handschrift van zijn broer herkent. Toch zet de angst van jan om zijn lot een domper op die blijdschap. Hij moet die onheilspellende geruchten niet geloven; zij worden door vijanden verspreid om hem klein te krijgen. Wanneer de maag van de Leidse academici van honger begint te knagen, zal hij wel tot een geldboete veroordeeld worden, waarmee zij zich brood kunnen kopen. Hadriaan verlangt innig naar zijn broer. Pas wanneer hij zal vernemen dat Jan opnieuw blijgezind is, zal hij geloven dat hun vriendschap wederkerig is. Meer kan hij niet schrijven wegens de verklikkers.

19. *Commentaar*

1: *Iano Beverlando:* Hadriaan had twee broers Christoffel, wiens dochter hij in zijn testament gedenkt en Johan die hem waarschijnlijk het nauwst aan het hart lag zoals uit de briefwisseling blijkt. De *Ep. Tullianae* bevatten 4 brieven aan hem gericht, de *Ep. Familiares* 1. Volgens P. DE LA RUE (o.c., p. 12) is Johan Beverland eerst predikant geweest in de Nederduitse gemeente te Groot Yarmouth in Norfolk en daarna in de Nederlanden te Waterland. Hij publiceerde in 1679 *De Heerlykheyt van den Tempel...* dat werd opgedragen aan Mary Stuart.

2-3: *Quamquam... angor:* TH.J. MEYER (o.c., p. 54-55) vat deze passus als volgt op: ‘alhoewel ik jouw boosheid jegens mij niet goed kan zetten’. *Angor* kan hier echter onmogelijk boosheid betekenen doch *angst* voor de afloop van het proces.

13-14: *Quid-Scribere:* Aus. *Ep.* XVIII, 29,32 (Ed. H.G.E. WHITE, London, 1967).

[79 11 00]
20
Eidem

[2] Scribis Dom[inos] collegas tuos aegerrime ferre quod etiam in
[3] legitimo toro inesse peccatum instituerim probare. Dixi. Licet
[4] concessum esset matrimonium, tamen fieri non posse quin ei-
[5] dem illi levis peccati macula esset adspersa ex contagio propa-
[6] gatae infirmitatis. Ipsi temperantissimi dum res faciunt marito-

[7] rum, diffiteri non possunt se mentem simul et corpus inquina-
[8] re. Dum nervum tendunt ardore furioso calescunt, dum ardo-
[9] rem excernunt, titillatione libidinosa fruuntur. Hac ratione in
[10] calore coitus concipiunt feminae atque in illo subinde refo-
[11] cillato fovent conceptum. Nemo mortalium est, ne regenerati
[12] quidem vestri, qui hoc audet inficiari. Quod si sanctissimi
[13] hanc veritatem fateantur, quid non hos oportet confiteri qui
[14] peccant ad praemia. An tu putas illos qui Florali tuba incitan-
[15] tur ad proelia uxores gravidas relinquere intactas? Si se totos
[16] excuterent et conscientiam, uti loquuntur, examinarent, vide-
[17] rent se non semel pudico in lecto inconcessa legisse gaudia.
[18] Quis enim se frigide moveret, ubi praemiis accenditur? Indig-
[19] nor quod, cum nos homulli ob sumptus rei familiaris differe-
[20] mus nuptias, illi statim ubi paganum assecuti sunt beneficium
[21] soleant perficere. Confundor quod videam ipsa muneris sacer-
[22] dotalis professione accendi ac incitari voluptates. Licet iam
[23] Ordines stipendiis occurrant misellis, tamen videmus illos in
[24] spem esuritionis omnibus nervis incumbere ut rempublicam
[25] augeant mendicis. Dicunt beatos pauperes spiritu et corpore.
[26] Ut itaque spiritu corporeque pauperibus affluat respublica,
[27] semper procerum valvas uxorumque fatigant vul...

[28] Tam male illos caelibatus vexatio habet, ut cum monachi ple-
[29] rumque sint avarissimi, potius deserere maluerint divitias
[30] quam continentiae vota persolvere. Nam nisi sacerdotes nup-
[31] tiarum aucupio fuissent instigati et ditissimarum virginum po-
[32] tiundi spe inescati nunquam instituissent aut promovissent re-
[33] formationem. Non equidem iis invideo coniuges, sed vellem
[34] viverent temperantiores nec in hac palaestra cum proletariis
[35] certarent Theologi.

[36] *Palma nec ex aequo ducitur illa iugo.*

[37] Plura vellem, sed cum epistola non debeat in tergum excresce-
[38] re, differam cetera. Vale. Scribebam non in pistrino Plautino,
[39] sed camera studiosorum, ubi cum Van der Perre, Verpoorten
[40] ac Smitmanno aliisque allucitis diem et noctem findimus face-
[41] tiis.

Jan schrijft dat zijn collega's er zeer zwaar aan tillen dat Hadriaan heeft willen bewijzen dat de zonde ook in het gelegitimeerd huwelijksbed bedreven wordt. Dit is ook zo. De meest beheersten kunnen niet ontkennen dat zij bij de geslachtsdaad hun ziel en lichaam bezoedelen. Door een razende gloed geraken zij opgewonden en genieten van de libidineuze prikkel. Op deze wijze ook worden de vrouwen zwanger in het vuur van de coïtus. Geen sterveling durft dat te ontkennen. Indien

de meest godvruchtigen deze waarheid beamen, waarom dan niet zij die zondigen voor de kinderbijslag? Mochten zij zich eens aan een zelfonderzoek onderwerpen, dan zouden zij merken dat zij vaak ongeoorloofde geneugten hebben geplukt in hun huwelijksbed. Beverland is beschaamd wanneer hij merkt dat het predikantenambt zelf tot wellust aanzet. De Staten mogen wel de arme drommels helpen met toelagen, maar men merkt dat die predikanten alles in het werk stellen om de staat te verrijken met bedelaars. Het celibaat schrikt hen af. Liever zien zij af van rijkdom, dan de gelofte van kuisheid af te leggen. Zij hadden de Hervorming nooit gesteund tenzij uit verlangen naar de huwelijksdaad en hun drang naar rijke juffers. Beverland benijdt hen niet om hun eega's, doch de theologen zouden zich wat matiger mogen gedragen. Geschreven vanuit de studentenkerker, waar hij in gezelschap van Van der Perre, Verpoorten, Smitman en anderen met grappen de tijd doodt.

20. *Commentaar*

14: *Florali tuba:* cf. Iuv. VI, 249-250: *dignissima prorsus / Florali matrona tuba.* B. besprak de *Floralia* uitvoerig in D.P.V. cap. IV § 8 (fol. 27 sqq). Op fol. 28 v. noteert hij: *Ad Floralia per tubam convocabantur prostibula*, *mimae aliaque propudia*, *quae praeter verborum praetextatorum lasciviam*, *vestes exuebant*, *et sic nudis corporibus aliisque crurum ac lumborum motibus*, *additis citharis lyrisque*, *populum ad nauseam detinebant.*

27: *vul...* sc. vulvas.

36: *Palma... iugo:* Prop. III, 9,8.

38: *in pistrino Plautino:* volgens getuigenis van Varro zou Plautus verplicht zijn geweest in een molen te werken (Varro apd. Gell. *Noct. Att.* III, 3,14).

39: *Van der Perre:* waarschijnlijk Jacob Van der Perre, *Zeelandus*, die in 1674 als twintigjarige rechtsstudent te Leiden was ingeschreven (*Album Studiosorum* o.c., kol. 591).

Verpoorten: mogelijk Johan Verpoorten van Middelburg, die zich in 1662 te Utrecht had ingeschreven (*Album Studiosorum.* o.c., kol. 55).

40: *Smitmanno:* Jacob Smitman, eveneens Middelburger, had zich op 20 september 1666 als theologie-student te Leiden ingeschreven. (*Album*

Studiosorum... o.c., kol. 532). In 1670 duikt hij te Utrecht op. (*Album Studiosorum...* o.c., kol. 65).

[79 11 00]
21
Iacobo Goyero

[2] Implevitne epistola dedicatoria sinistram legentis Graevii ma-
[3] num? Implevit proculdubio et tamen obtrectantibus facem
[4] subdere non desistit. Quare non impetus mei moderatorem se
[5] gessit, cum scripti mei rudimentum ei exhiberem? Laudavit
[6] quod aliquid annis viribusque potentius susceperam. Palpum
[7] obtrusit. Et postquam alam ieci, inimicis tela subministrat.
[8] Poteratne in illum tam degener incidisse animus. O deceptam
[9] spem! Quid non interpositus dies, quid non absentia commu-
[10] tat! Cum multitudine liberorum premitur, cogitur cum irrita-
[11] tis βομβυλι□ζειν. Scio illum continuatione vorsura et uxore
[12] prodiga strangulari. Verum nonne satius esset modum prae-
[13] scribere familiae, quam ob panem famamque ecclesiae vomicas
[14] ad sidera tollere. Libros inscribit beatis, qui literarum huma-
[15] niorum sunt rudes. Quae assentatio effecit ut bruta illa armen-
[16] ta putaverint virtutem non in eruditione sed in divitiis consis-
[17] tere. Indignor quoties video doctissimos a bestiis τ□ χ□υσ□ον
[18] □α□ τ□□□γ□□ιον mendicare, cum iam eorum dedicationes has
[19] aureas pecudes fecerint celebriores, quam omnes earum divi-
[20] tiae. Colant illas ob nummos et lucrum opifices et servi: nos
[21] qui non ab illis sustentamur, vili pendamus beatos in multico-
[22] pia egentes. Sunt inter doctos nonnulli qui cum divites emun-
[23] gere non possunt vendendo, assentando tamen prandium eri-
[24] piunt. Talis fuit iste parasitaster Menagio σ□γχ□ονος qui ob
[25] reduvias Trimalcionis admodum exstitit ridiculus atque face-
[26] tus. Miror qui Polyd[orus] Virgilius omiserit annotare primum
[27] dedicationum auctorem fuisse censu parasitum et tribu mendi-
[28] cum, cum nulla non libri inscriptio hoc testetur. Lege Graevii
[29] editiones et fateberis vera esse quae dico. Certe si didicissent
[30] viri boni pane et pollenta contra fortunae insultus se tueri (ut
[31] in Anglia Dodwellus) iam patientia parcae frugalitatis ornati,
[32] ipsis etiam diis controversiam facere potuissent. Vale.

Heeft Graevius de opdrachtbrief uit D.P.O. gescheurd?
Ongetwijfeld heeft hij dat gedaan en toch is hij er nog niet

mee gestopt de aanklagers in de kaart te spelen. Waarom heeft hij Beverland niet gewaarschuwd toen die hem zijn basismateriaal toonde? Eerst loofde hij de onderneming en nu helpt hij de vijand. Kon hij dan zo afvallig worden, in die korte tussentijd? Zijn kroostrijk gezin dwingt hem met de geschokte heren mee te huilen. Beverland weet dat hij door een lening en een spilzieke echtgenote wordt geteisterd. Ware het dan niet beter geweest een maat voor zijn familie voor te schrijven dan om den brode en de eer de braaksels van kerk te loven? Zijn boeken draagt hij op aan ongeletterden. Het ontstemt Beverland telkens hij merkt dat geleerden bij druiloren gaan bedelen. Mensen van het slag van De Goyer en hijzelf, die niet van hen afhankelijk zijn, kijken met minachting neer op hen die in hun rijkdom arm zijn. Men vindt er onder de geleerden wel die met pluimstrijkerij hun brood verdienen. Het is verwonderlijk dat Polydorus Virgilius niet heeft aangestipt dat de ontdekker van de ‘dedicationes’ een bedelaar is geweest. Lees de edities van Graevius en je zal het beamen. Indien de geleerden met een karig maal tevreden waren, dan waren ze in staat geweest zelfs met de goden een controverse aan te binden.

21. *Commentaar*

2-32: De kritiek die B. in deze brief uitbrengt op de houding van Graevius blijkt niet uit de lucht gegrepen. Ook tegenover Spinoza was hij allesbehalve standvastig geweest. K.O. MEINSMA, *Spinoza en zijn kring...* o.c. p. 334, merkt op: ‘Nog een anderen philoloog zien wij weldra tusschen Spinoza's kennissen opduiken: de Utrechtsche professor Johan George Graeveius [...] waarschijnlijk werd hij door Vossius met Spinoza in aanraking gebracht. Geleerd moge hij geweest zijn, maar hij bleek allesbehalve een karaktervol vriend’. Op p. 346 citeert hij in vertaling een brief van Graevius aan Leibnitz: ‘In het vorige jaar verscheen hier een allerverderfelijkst boek, waarvan de titel luidt *Discursus Theologico-Politicus.* De schrijver heeft den weg van Hobbes gevolgd, doch daarvan dikwijls en verre afwijkende, stelde hij een alleronrechtvaardigst natuurrecht op, en, na het gezag der Heilige Schrift op losse schroeven gezet te hebben, opende hij het venster zoo wijd mogelijk voor het atheïsme. Men wil, dat de schrijver een Jood is, Spinoza met name, reeds sedert lang wegens zijne

monsterachtige meeningen uit de Synagoge gestooten’.

2: *epistola dedicatoria:* van de 3e editie van D.P.O.

2: *Graevii:* J.G. Graevius, cf. *supra*, brief 4.

10: *multitudine liberorum:* Graevius had achttien kinderen.

24-26: *Talis... facetus:* de controversen van Gilles Ménage met zijn tijdgenoten zijn haast spreekwoordelijk geworden. Zonder twijfel is hier echter Pierre de Montmaur bedoeld die door Ménage in twee satires werd gehekeld, opgenomen in de *Miscellanea*, te weten: *Mamurrae*, *parasito-sophistae*, *Metamorphosis* en *Gargilii Mamurrae*, *parasito-paedagogi.* (Cf. N.B.G. 36, 330-333).

26: *Polydorus Virgilius:* De Italiaanse geleerde (1470-1555), die jaren in Engeland vertoefde, schreef o.a. een werk over de uitvinders, getiteld: *De inventoribus rerum libri VIII* (Bazel 1521-Amsterdam 1671), M.E. COSENZA, *o.c.*, dl. 4, p. 3615-3619.

31: *Dodwellus:* Henry Dodwell (1641-1711), Engels humanist en theoloog, die in 1666 zijn *fellowship* aan Trinity-College diende op te geven omdat hij weigerde tot priester gewijd te worden. (DNB, XV, 179-181).

[79 11 00]
22
Eidem

[2] Si oblivione tui existimes me distulisse responsum dare, vehe-
[3] menter erras, amicorum ocelle. Multae sunt causae quae me
[4] retinuere. Iugulo intenti varii exploratores delatoresque. Fage-

[5] lius maxime se fatigat. Misit D[ominum] Maasium. Iste sycop-
[6] hanta puro puto charitatis fuco congressus variis me strophis
[7] pellexit in tentationem, ut meum in Fagelium aut Burgersdic-
[8] kium odium indignationemque testarer. Oblatis in hamo fa-
[9] bellis me palpavit Rooseboomius: ceteri poculis torserunt ut
[10] ex nudo pectore linguaque soluta aliquid elicerent. Licet nihil
[11] quicquam fuerim locutus mali, tamen cum hilario, ut fieri so-
[12] let, nonnihil exciderit faceti, illi omnia in sequiorem interpre-
[13] tati sublestissime retulerunt ad D[ominos] Ordines. Quae ta-
[14] men facile potuissem diglutire, nisi consul Vander Marck om-
[15] nium bonorum opinione impurissimus Aretalogus interstre-
[16] puisset et contaminati spiritus stridore totum tribunal imple-
[17] visset. Advocatus galbanatus Ravens nescio quale stellionatus
[18] criminis me reum introduxit. Licet ranae Ravennates dulcius

[19] cantent, tamen hic corvus crocitando ita omnes confudit ut sa-
[20] num stringere non ausi fuerint iudicium. In tota iudicum col-
[21] luvione D[ominus] Craane unicus fuit qui aequitatis normam
[22] praeposuit. Hunc virum usque ad finem tragoediae sine dis-
[23] pendio iustitiae mansurum constanter aequum credo. I[ohan-
[24] nes] Van Balen ex mea parte peroravit. Verum cum ille exosus
[25] erat omnibus rudem ei dedi, meamque ipse tutatus sum cau-
[26] sam. Lis procrastinata. Utinam blandiloquentia Wayeni, Hy-
[27] mettio melle dulciore, tinctus essem, nullus dubito qui omnes
[28] potuissem ad aequitatem flectere. Nunc cum forum mihi tur-
[29] baretur ac lacesserer, mascula audacia lenire non potui feros.
[30] Nam cum iuventus nativo vigore intrepide et incaute omnem
[31] propulsare soleat iniuriam quid non illum facturum putas, qui
[32] indignis provocatur modis?

[33] Plura non possum. Ecce fores pulsant rumigeruli. Differo om-
[34] nia usque dum huc excurras.

[35] Vale, voveo tibi prospera omnia fortunamque dissimillimam
[36] meae. □ν Κ□□ τ□ς □μ□□α

> *k.a. 34* excurras. [[Interim si infelici tuo Theseo nonnihil impertiri queas consilii atque solacii, fac id sodes citissime.]]

De Goyer moet niet denken dat Beverland hem vergeten is en dat daarom zijn antwoord zo lang uitblijft. Voortdurend wordt hij door verklikkers lastig gevallen. Raadpensionaris Fagel heeft Maas op hem afgestuurd om hem zijn haat tegen Fagel of Burgersdijck te doen bekennen. Ook Rooseboom is met wat mooie verhaaltjes komen hengelen. Anderen probeerden met drank iets los te krijgen. Hoewel Beverland niets verkeerds heeft gezegd, doch zich wel eens iets grappigs liet ontvallen, hebben zij alles in de kwalijke zin geïnterpreteerd en aan de Heren Staten overgemaakt. Hij had dat makkelijk kunnen weerleggen indien burgemeester Van der Marck er niet was gaan tussenkrijsen en de gerechtszaal had gevuld met het geknars van zijn verziekte geest. De advocaat Ravens is begonnen met Beverland schuldig te verklaren. Slechts Craane heeft de maatstaf van de billijkheid voorgesteld. Van Balen had de verdediging op zich genomen, maar toen hij zich de haat van allen op de nek haalde, heeft Beverland hem ontslagen en zelf zijn zaak in handen genomen. Had hij maar het vleiende, honingzoete taaltje van Van der Wayen kunnen hanteren, dan zou hij allen tot billijkheid hebben kunnen bewegen. Met zijn gespierde durf heeft hij de wilde dieren niet kunnen bedaren. Meer kan hij nu niet schrijven gezien de spionnen.

22. *Commentaar*

4-5: *Fagelius:* Gaspar Fagel, raadpensionaris (NNBW III, 382-384).

Maasium: Jacob van der Maas, was lid van het Leidse stadsbestuur en burgemeester in 1681 (P.C. MOLHUYSEN, *Bronnen tot de Geschiedenis der Leidsche Universiteit*, R.G.P. nr. 38, deel 3, 's-Gravenhage, 1918, p. 356, 360, 368, 370).

7-8: *Burgersdickium:* Pieter Burgersdijck, cf. *supra*, brief 15.

9: *Rooseboomius:* Hubert Roseboom uit Leiden, promoveerde er op 9 juli 1652. Vanaf 1682 werd hij gedeputeerde van de Hoge Raad en op 13 januari 1694 curator van de Universiteit. (P.C. MOLHUYSEN, *Bronnen...* o.c., dl. 3, p. 8, 15).

14: *Vander Marck:* Johan Vander Marck, burgemeester van Leiden.

17: *Advocatus Ravens:* Arent Ravens was procurator van de Leidse universiteit en vanaf 1690 pensionaris (P.C. MOLHUYSEN, o.c., dl. 3, p. 143*, 145*, 165*; dl. 4, p. 79*, 107*, 150*).

21: *Craane:* Theodoor Craanen (1620-1689) was sinds 1670 hoogleraar in de filosofie en geneeskunde te Leiden. Hij maakte samen met de professoren Witichius en Bokelman deel uit van de Academische Vierschaar als assessor. (Cf. *Universiteyds Crimineel Clagt-Boek*, litt. E, Rijksarchief 's-Gravenhage. Inv. nr. 13, fol. 116 B; C.L. THIJSSENSCHOUTE, o.c., p. 271-273).

23-24:	*Johannes Van Balen:* volgens het handschrift *Paralipomena ad Libros de Prostibulis Veterum* (U.B. Leiden Mss. BPL 1716 fol. 42r.) advocaat te 's-Gravenhage. Auteur van het *Lof-Digt Ter Eeren van Mr. Adriaan Beverlant...*
26:	*Wayeni:* Van der Wayen, cf. *supra*, brief 18.
26-27:	*Hymettio melle dulciore:* de berg Hymettus bij Athene stond in de Oudheid bekend om zijn honing. (Cf. Hor. *S* II, 2, 15).
36:	□ν Κ□□...: niet geïdentificeerd citaat.

[79 11 00]
23
D[omino] Bernardo van Deynsen Flissingam

[2] Satis mirari nequeo, dilectissime cognate, qui tanto agmine at-
[3] que animis contra me incedant tribuni plebis. Dicunt me lasci-
[4] vissima fabella scandalum praebuisse theologis. Querelis scan-
[5] dala sibi ipsis faciunt graviora. Dolent forsitan quod in eorum
[6] foro litigo atque πολυπαιδ□ας sicilire proventus intento. Hinc
[7] illi, quibus ad infimum ventrem adhaerent libido et fames, in-
[8] sidias struunt. Certe non ego is sum, qui ipsis damnum dare
[9] velim. Eorum lucris utroque pollice faveo. Id solum iis ar-
[10] duum, quod dixerim peccatum propagari coitu coniugioque.
[11] Vident viri omnium callidissimi magno se fore periculo si iste
[12] stimulus haberetur pro inquinamento naturae *Hic nigrae loli-*
[13] *ginis succus.* Non tantum Prophetarum filii irascuntur, sed et
[14] Oolibae monitori sunt asperae, quod ego adolescens ausus
[15] fuerim praecepta temperantiae praescribere matronis. Profecto
[16] nemo inter theologos unquam sacris vulneribus tam salutare
[17] praescripsit remedium. Intelligo tamen Lutheranos, lucida in-
[18] tervalla nactos, agnovisse veritatem atque approbasse nostram
[19] suspicionem. Si aliquid maius annis ausus fuerim, non tamen
[20] ob aetatis lubricum tam crudeliter me persequi deberent Ho-
[21] seae nepotes. Sola haec nostra aetas innocentiae esset patroci-
[22] nium. Quod si haec mea innocentia eorum expugnare non
[23] possit misericordiam, submittam eorum vigori. Satis magnum
[24] posteritati theatrum alter alteri erimus. Faxit modo iudex su-
[25] premus ut quicquid pedanei statuant, id in salutem meae ani-
[26] mae cedat. Vale. Leydae. An[no] P[acis] C[hristi]. Tuus fide
[27] Mattiaca.

Het verbaast Beverland te merken hoe gek de ‘volkstribunen’ tegen hem te keer gaan. Zij beweren dat hij met zijn uiterst obsceen geschrijf de theologen heeft beledigd. Dat is een ernstiger vergrijp dan hun twisten! Waarschijnlijk kunnen zij niet verkroppen dat Beverland zich op hun domein heeft begeven en de kinderrijkdom heeft willen indijken. Nu spannen zij hinderlagen. Het valt hen zwaar dat Beverland heeft beweerd dat de zonde wordt voortgeplant door de coïtus en het huwelijk. De meest viriele van alle mannen voelen zich bedreigd indien die prikkel zou beschouwd worden als een bezoedeling van de natuur. Ook de wellustige vrouwen zijn razend omdat hij het heeft aangedurfd de dames tot matiging aan te sporen. Nooit heeft een theoloog zo een heilzaam middel voor de hei-

lige wonden voorgeschreven. Beverland merkt nochtans dat de Lutheranen de waarheid kennen en zijn these hebben goedgekeurd. Mocht hij wat ouder zijn geweest dan hadden de theologen hem niet zo hardnekkig moeten vervolgen. Moge de opperste rechter maken dat wat zij ook beslissen, dit bijdraagt tot het heil van Beverlands ziel.

23. *Commentaar*

1:	*Bernardo van Deynsen:* Bernard van Deynse was Beverlands oom langs moederskant en zoon van de Veerse predikant Gideon van Deynse. Zelf werd hij in 1668 predikant te Vlissingen. Hij overleed in 1706 (Cf. G. VROLIKHERT, *Vlissingsche Kerkhemel...* Vlissingen-Middelburg 1758, p. 162-168).
12-13:	*Hic... succus:* Hor. *S* I, 4,100.
13:	*Prophetarum filii:* sc. theologi.
14:	*Oolibae:* in *Ezechiel* c. 23 wordt Jeruzalems ontrouw tot God voorgesteld door de allegorie van de lichtekooi Oholibah.
23-24:	*Satis... erimus:* Cf. Epicurus bij Seneca *Ep.* 7: *Haec ego non multis, sed tibi: satis enim magnum alter alteri theatrum sumus.*
27:	*Mattiaca:* i.e. Selanda (Zeeuws). De *Mattiaci* (Tac. *Germ.* 29) werden door Hadrianus Junius ten onrechte in Zeeland gelokaliseerd.

[79 11 00]
24

Iacobo Goyero

[2] Tu quidem honestissime dicis meam salutem in eo consistere,
[3] ut pro tempore simulem. Doles quod accidit et times ne peiora
[4] accidant.

[5] Exosculor hunc tuum amorem, qui non nisi tua morte potest
[6] finiri. Nam si ego morte mulctarer, non posses tamen quem
[7] viventem ita amasti etiam atque etiam mortuum deperire. Or-
[8] tus est hic erga me tuus amor ob elegans ingenium meum ut
[9] et in idem, quo tu caperis studiorum literarumque genus con-

[10] sensus. Ah! mi Goyere! Utinam nescivissem literas! Est vul-
[11] gus nebulonum hominum, qui cum se sanctissimae disciplinae
[12] nomine munitos sciunt, nihil non religionis praetextu in inimi-
[13] corum exitium attentant. Nemo qui opes vel honores ambit
[14] illos audet attingere. At ego, cum utrumque dudum despexi,
[15] religionem esse putavi histrionibus assentari. Cum videant ita-
[16] que se neque lucri neque honoris spe me posse perducere ad
[17] eorum obsequium, provenere ad minas. Crudos iam quoque
[18] contra me inflammant proceres. Variis praeiudiciis meam gra-
[19] vant causam operamque dant ut per vitam isti carceri darer,
[20] quod non ungulis, sed cista percussit Grotius. Haec ad te mi
[21] Goyere. Apud te pectoris mei arcana promo. Tantum tibi con-
[22] fido quantum mihi. Quare hoc secretum et inter nos quoque
[23] pereat rogo. Vale.

De Goyer had Beverland gevraagd in de gegeven omstandigheden maar beter te veinzen. Hij betreurt wat er gebeurt en is bang dat het nog erger wordt. Deze genegenheid ligt Beverland nauw aan het hart. Zij is bij De Goyer ontstaan wegens Beverlands elegant genie, zoals ook de eensgezinde drang naar het zelfde soort studie en literatuur. Was Beverland maar ongeletterd gebleven! De theologen beramen de ondergang van hun tegenstanders onder het mom van de religie. Niemand die naar rijkdom of carrière streeft durft hen te raken. Beverland die beide steeds heeft afgewezen, is tot de slotsom gekomen dat religie erop neerkomt deze acteurs naar de mond te praten. Gezien omkoperij heeft gefaald, zoeken zij hun toevlucht tot bedreigingen. Zij spannen zich in opdat hij voor altijd zou opgesloten blijven.

24. *Commentaar*

1: *Iacobo Goyero:* cf. *supra*, brief 17.

20: *cista... Grotius:* allusie op het feit dat Hugo De Groot verstopt in een boekenkist uit het slot Loevestein bij Gorinchem wist te ontsnappen. (Cf. o.a. H. VOLLENHOVEN, *Broeders gevangenisse*, *Dagboek van Willem de Groot betreffende het verblijf van zijnen broeder Hugo op Loevestein*, 's-Gravenhage, 1842; C.S.M. RADEMAKER, *Books and Grotius at Loevestein*, in: Quaerendo 2, 1972, p. 2-29).

[79 11 06]
25
Iano le Fer
Medioburgum

[3] Ex quo incubis barbam volsella evulsi, me indignis afficere
[4] poenis statuere glabri. Athei fuligine me perfricant. Ne illatam
[5] hanc iniuriam vindicem operam dant ut in arce Loevesteiniana
[6] exhalam animam. Musice vivo. Animum ipse meum erigo cum
[7] totus sum in histrionibus larvam detrahendo et irrisui atque
[8] execrationi omnes exponendo. Miserrimum est cum animum
[9] moriendi proieceris, non habere vivendi. Amici vigiliis, ser-
[10] monibus atque fabellis me cotidie reficiunt. Incidit non semel
[11] de singulari tua eruditione ac acumine mentio. Dolorem meum
[12] levant tua epigrammata quae olim in Van Aalst, Gools, Van
[13] Gaveren, le Maire composuisti. Impatienter videre gestio om-
[14] nia publici iuris facta. Si tam acre ingenium aestimaretur, me-
[15] rito Zelandi suis diffisi viribus opinarentur te eodem, quo Cu-
[16] naeum et Boxhornium susceptum semine. Rogo ut unicoleum
[17] Versluysium admoneas ne tam temere ac insulse de me lo-
[18] quendo se totum prostituat. Erit non mediocre mihi solacium
[19] si absentem tuo patrocinio adiuveris. Vale.

[20] Scripsi Leydae postridie Nonar[um] quae inter dies atros nu-
[21] merari solent.

Sinds het moment dat Beverland de spoken de baard heeft geplukt, hebben ze besloten hem met straffen die hij niet verdiend heeft, klein te krijgen. Ze wrijven hem atheïsme aan. Om hem de kans te ontnemen dit onrecht te wreken willen zij dat hij in slot Loevestein de geest geeft. De strijd houdt hem recht. Vrienden pogen hem dagelijks op te beuren. Vaak is er sprake over de eruditie en scherpzinnigheid van Le Fer. Zijn schimpgedichten op Van Aalst, Gools, Van Gaveren en Le Maire verlichten Beverlands smart. Graag had hij die gedrukt gezien. Le Fer moet Versluys wat minder laten roddelen over Beverland.

25. *Commentaar*

1: *Iano le Fer:* cf. *supra*, brief 18.

5: *arce Loevesteiniana:* slot Loevestein dat dienst deed als staatsgevangenis (cf. *supra* brief 24).

12-13: *tua epigramma... le Maire:* voor zover bekend is geen van deze epigrammen bewaard. Exempli gratia citeer ik het epigram van le Fer op Thilenus dat werd opgenomen achteraan de *Vox Clamantis* o.c.

't Was Broer Thilenus, die wel eer:
Langs 't molewater dee een keer.
En Ockers Vrouwtje dorst aen randen:
En Borsjes taste met sijn handen.
Die yder oordeelt onbevleckt,
Maer Broeders 't is' er mee gegeckt.
Een Man die gaerne gaet uyt nayen,
En laet hem met geen Borsjes payen,
Maert uyt te springen als een stier,
Om aen het oude Formelier,
Met Coelman sich niet te verbinden,
Soo weet hij staegs wat nieuws te vinden.

12-13: *Van Aalst:* mogelijk Johan Van Aalst (1620-1686), predikant te Bergen-op-Zoom. (NNBW II, 1).

Gools: Jacobus Golius (1596-1667), professor te Leiden. (NNBW X, 287-289).

Van Gaveren: niet geïdentificeerd.

le Maire: waarschijnlijk Isaac le Maire (1623-1692) predikant te Amsterdam. (NNBW VII, 832).

15-16: *Cunaeum:* Peter van der Kun of Cunaeus (1586-1638), was van Vlissingen afkomstig. Hij werd later hoogleraar te Leiden. Cunaeus was niet alleen een groot geleerde, maar tevens een scherp satiricus die in zijn *Sardi venales*, *satyra menippea in huius saeculi homines plerosque inepte eruditos* (Lugd. Bat. 1612; met inleiding en comentaar uitgegeven door C. MATHEEUSSEN & C.L. HEESAKKERS, *Two Neo-Latin Menippean Satires*, *Justus Lipsius: Somnium*, *Petrus Cunaeus: Sardi venales*, Textus Minores LIV, Leiden, 1980) scherp van leer trok tegen de

theologasters. (Cf. BHAPB, p. 379, nr. 4525).

Boxhornium: Marcus Zuerius Boxhorn (1612-1653) werd te Bergen-op-Zoom geboren, maar al snel te Breda onder de hoede van zijn grootvader geplaatst. Hij studeerde te Leiden en werd er ook hoogleraar. Hij staat bekend als een groot geleerde en Neo-Latijns dichter. (Cf. BHAPB, p. 258, nr. 3294-3295).

16: *unicoleum:* unicoleus: B. verklaarde de term in D.P.V. fol. 96v. (r. 5858-5860): *nam Sulla et Cotta unicolei dicuntur eiusmodi fuisse habitu corporis*, *quod unum testem habuerint.* (Gebaseerd op Iust. *Dig.* 49, 16, 4. Ed. T. MOMMSEN, Berlin 1954: *Qui cum uno testiculo natus est quive amisit*, *iure militabit secundum divi Traiani rescriptum:*

nam et duces Sulla et Cotta memorantur eo habitu fuisse naturae. Versluysium: waarschijnlijk Cornelis Versluys, uit Vlissingen die zich in 1672 te Leiden inschreef (*Album Studiosorum...* o.c., kol. 578) en in 1675 tot lic. utr. iuris promoveerde. (P.C. MOLHUYSEN, *Bronnen...* o.c., dl 3, p. 322).

20: *postridie... atros:* de *dies atri*, waren in de Oudheid de dagen die op de Kalenden, Nonen en Iden van elke maand volgden. Op deze 36 dagen mocht er niets nieuws ondernomen worden. In tegenstelling tot de andere *dies religiosi* mochten zelfs de ceremoniën van de staatscultus niet op deze dagen georganiseerd worden. (Cf. H.H. SCULLARD, *Festivals...* o.c., p. 46).

[79 11 00 - 79 12 00]
26
Iacobo Goyero

Per te per superos et conscia numina veri Fer si qua est, properanter opem.

[4] Cum videant inimici omnia iis esse impervia decretoriis me ag-
[5] gressi sunt armis. Iubent ut libros de P[rostibulis] V[eterum]
[6] exhibeam magistratui. Verentur ne uniuscuiusque in iis com-
[7] pareat nomen, cum se strenuos sciant esse adulteros. Puero-
[8] rum sunt similes, plorant antequam vapulant. Quid faciam?
[9] Exhibendi sunt. Patientia omnis devoranda tyrannis. Quae
[10] omnia tamen non obstant quo minus ubi in alium ab hoc nos-
[11] tro translatus fuero orbem, exornem Spartam. Ubi liberiorem
[12] nactus fuero Iovem minimo provocabo adversarios. Nos inter-
[13] im amicitiae nostrae sacra constanter excolamus. Desiderant te
[14] equidem oculi mei, tuumque adventum inexplebili desiderio
[15] praestolantur initiati, sed cum periculosum sit mappa prorita-
[16] re, satius est sub alis tuae matris permanere. Meticulosum
[17] quoque ad me accedere. Dicunt enim te nostri furoris concita-
[18] torem. Coalescunt literarum glutine semper nostri animi.
[19] Conturbentur epistolae, quibus nisi consignatis credamus. Si

[20] valetudinis meae sis curiosus scias me neque aegrotare neque
[21] valere. Te interim athletice vive et vale. Consul de Munck
[22] postquam strenue Felderi uxorem permoluit, illam tandem
[23] apoloctizavit atque Hagam reversus est. Res memoranda novis
[24] annalibus. Naumachiam trium fratrum Vander Poorte iam
[25] proculdubio ex Mercurio Harlemensi intellexisti. Vale. Flos
[26] iuventutis delibate!

Indien De Goyer een mogelijkheid ziet om hulp te bieden, laat het dan snel gebeuren! Omdat zij zien dat zij niets bereiken komen zij met verordeningen aanzetten. Zij bevelen dat Beverland zijn boeken D.P.V. aan de magistraat moet uitleveren. Zij zijn bang erin herkend te worden. Wat kan Beverland ondernemen? Hij moet ze uitleveren. Dat neemt echter niet weg dat hij later ergens anders zijn literaire arbeid zal verderzetten. Hij verlangt De Goyer te zien. Ook de ingewijden kijken naar zijn komst uit. Toch is het veiliger dat hij thuis blijft. Men beweert immers dat hij de aanstoker is van Beverlands waanzin. Met de gezondheid gaat het noch goed noch slecht. Burgemeester De Munck heeft Felders vrouw aan de deur gezet na zich aan haar vergrepen te hebben en is naar Den Haag teruggekeerd.

26. *Commentaar*

1: *Iacobo Goyero:* cf. *supra*, brief 17.

2-3: *Per... opem:* vrije adaptatie van Verg. *Aen.* II, 141-142:

> *Quod te per superos et conscia*
> *numina veri*,
> *per si qua est quae restet*
> *adhuc mortalibus usquam*

8-9: *Quid... exhibendi sunt:* TH.J. MEYER, o.c., p. 57 interpreteert: '*Wat moest ik doen? Afgeven natuurlijk*'. *Faciam* geeft echter een deliberatieve vraag in het *heden* aan. Dus '*Wat moet ik doen*' Het zelfde geldt voor '*exhibendi sunt. Zij moeten uitgeleverd worden*'. Deze nuance heeft haar belang omdat B. het Ms. *De Prostibulis Veterum* slechts in maart 1680 aan het gerecht heeft uitgeleverd.

11: *exornem Spartam:* cf. *supra*, brief 8.

15: *initiati:* cf. *supra*, brief 2.

21: *Consul de Munck*, cf. *supra*, brief 18.

[79 11 00 - 79 12 00]
27
Viro incomparabili Isaaco Vossio Windesoram

[2] Non eram nescius, incomparabilis Vossi, fore ut hic noster Pe-
[3] tronianus in epoptas impetus suas pateretur censuras, cum
[4] quae theologi ad se pertinere putant, eam ego iuris studiosus
[5] susceperim provinciam. Cum tu, vir politissime, veniam apud
[6] doctos sis consecutus, quod in eorum, qui ipsimet nihil bonae
[7] frugi praestare poterant, falcem immiseris messem, sperare li-
[8] cet me apud te benignius subiturum numen. Video philologos
[9] in sacris fuisse Argos, cum meri theologi sint □□□υ□ες το□
[10] □□γους. Atri corvi ad ravim usque occinunt illud □θεος. Sed
[11] iampridem ad σ□λοι□ον istud aeque ac tu occallui. Gratulor
[12] quod te gentilem habeam. Quamquam sciam te mitiorem pio-
[13] remque omnibus istis qui pii mitesque videri affectant. Vale
[14] lux aevi et illud numen quod in solari totius universi centro
[15] suum thronum fixit, oremus ut nos contra maledicentissimos
[16] hos diabolos protegat.

Beverland wist wel dat hij, de tweede Petronius, zou moeten boeten voor zijn onstuimige publicatie. Als rechtsstudent heeft hij zich immers op een terrein gewaagd dat de theologen tot hun eigendom rekenen. Hij hoopt op een gunstiger onthaal bij Vossius. Onder de geleerden is hij immers de man die de toestemming heeft bekomen de akker van de theologen te bewerken omdat ze zelf niet in staat zijn er iets op de kweken.

Tot Beverland schreeuwen die zwarte raven zich schor met het verwijt ‘atheïst’. Evengoed als Vossius is hij daar echter ongevoelig voor geworden; het doet hem genoegen tot het zelfde ras te behoren. Hij bidt tot de god die zijn troon in het zonnecentrum van het universum heeft geplaatst hem tegen die duivels te beschermen.

27. *Commentaar*

1: *Isaaco Vossio:* cf. *supra*, brief 8.

2-3: *Petronianus:* deze band met Petronius werd ook later gelegd door J.G. SCHELHORN, *Amoenitates Literariae*, Francofurti & Lipsiae, 1727, VII, p. 168: *Hadriani Beverlandi*, *purissimae impuritatis scriptoris*, een epitethon dat Petronius van Lipsius meekreeg in zijn *Ad Annales Corn. Taciti Liber*, *Commentarius sive Notae*, Lib. XVI, Antwerpen, 1581, p. 473.

11: *aeque ac tu:* i.v.m. de theologische geschillen van Is. Vossius, cf. D.J.H. TER HORST, o.c., p. 28; J.C.H. LEBRAM, o.c., p. 21 sqq.

[79 11 00 - 79 12 00]
28
Bernardo van Deynse

[2] Scribis synedrii vestri antistites me damnasse □τε□οδοξ□ας nec
[3] non anathemate proscripsisse. Praevidi hoc, mi cognate: at
[4] ego flocci facio quid de me sentiant aut statuant homiliastae,
[5] caprimulgi, meri stupores. Quod nugivenduli me vulgari athei
[6] amburant fulmine non possum non id mihi ducere honori.
[7] Quippe qui displicet □μο□σοις, placere plerumque solet viris
[8] doctissimis. Isti, quibus invisa est elegantissimarum omnium
[9] dearum venustissima Σωφ□α, non possunt nisi elegantia dam-
[10] nare ac fastidire. Cum Scaligero, Casaubono, Grotio, Salma-
[11] sio, Cunaeo et utrique Vossio semper intulerint iniurias theo-
[12] logi, quod Gratiis fuissent operati, facile et me consolor quod
[13] eandem cum eruditionis omnis principibus experiar fortunam.
[14] Nihil moror ferales hos tympanistas, in quorum insubidos
[15] mores bilem suam expuere non desistunt bene nati ac educati.

Haec mea, si causa miraris epistola quare
Alterius digitis scripta sit: aeger eram.

Van Deynse had geschreven dat zijn Synode Beverland schuldig had bevonden aan ketterij en de banvloek had uitgesproken. Beverland had dit voorzien, maar hij bekommert er zich weinig om wat die troep geitenmelkers en domoren over hem denken. Dat die leurders hem atheïsme aanwrijven, kan hij slechts als een eerbetuiging beschouwen. Wie immers bij de ongeletterden niet in de smaak valt, doet dat meestal wel bij de geleerden. Aangezien de theologen Scaliger, Casaubon, Grotius, Salmasius, Cunaeus en de Vossii steeds hebben belasterd, is het voor Beverland een troost met de prinsen van de wetenschap hetzelfde lot te ondergaan. Van Deynse moet zich niet verwonderen over het andere handschrift, Beverland was ziek.

28. *Commentaar*

1: *Bernardo van Deynse:* cf. *supra*, brief 23.

10: *Scaligero:* Jozef Justus Scaliger had zich, door zijn werken over de chronologie, de haat van de theologen op de hals gehaald, in het bijzonder van de Jezuïeten.

C. Scribanius viel hem aan in zijn *Amphitheatrum honoris in quo Calvinistarum adversus societatem Iesu criminationes iugulatae* en G. Scioppius in de *Scaliger hypobolimaeus*, *hoc est Elenchus Epistolae Iosephi Burdonis Pseudoscaligeri De Vetustate et splendore gentis Scaligerae* (Cf. J. BERNAYS, *Joseph Justus Scaliger*, Berlin, 1855, p. 73 sqq., p. 203 sqq.).

Casaubono: ook Isaac Casaubon had met de theologen af te rekenen gehad. Zowel in Frankrijk als in Engeland moest hij zich tegen Jezuïeten en Puriteinen te weer stellen. (D.N.B. IX, p. 257-261).

Grotius: als een gevolg van de Grote Synode van Dordrecht (1618) werd de Remonstrantse leer veroordeeld (1619). Het orthodoxe Calvinisme zegevierde. In mei 1619 werd Hugo De Groot veroordeeld tot levenslange opsluiting, maar wist, zoals gezegd, uit gevangenschap te ontsnappen. (Voor de politico-religieuze context cf. C.S.M. RADEMAKER, *Life and work of Gerardus Joannes Vossius*, o.c., p. 125 sqq.).

Salmasio: Salmasius had meer dan eens het *odium theologorum* gevoeld. Getuige hiervan zijn *De Episcopis et presbyteris*, dat te Leiden onder het pseudoniem Wallo Messalinus verscheen. (NBG, XLII, 360-364). Over de onafhankelijke houding van Salmasius in godsdienst-aangelegenheden, zie ook D.J.H. TER HORST, o.c., p. 10.

11: *Cunaeo:* ook Petrus Cunaeus (cf. *supra*, brief 25) werd bij de Synode van Dordrecht aangeklaagd op grond van Remonstrantse sympathieën die uit zijn *Sardi venales*, o.c., en zijn *De Republica Hebraeorum Libri III*, Lugd. Bat. 1617, zouden zijn gebleken (AA, I, 282-283; NNBW, I, 658-660).

utrique Vossio: TH.J. MEYER interpreteert als *Cunaeus en Vossius*. Toch moet *utrique* op de beide Vossii slaan, te weten vader Johan Gerhard Vossius en Isaac Vossius. Over de theologische verwikkelingen van Isaac heb ik het reeds gehad. Ook vader Vossius had sterk geleden onder de represailles na de Synode van Dordrecht tegen de Remonstranten. Daarenboven was hij een trouwe vriend van Grotius, wat hem niet in dank werd afgenomen (C.S.M. RADEMAKER, *Life and work of Gerardus Joannes Vossius*... o.c., p. 125-148, 212-213, 238).

16-17: *Haec... eram:* Ovid. *Tr.* III, 3, 1-2.

[79 11 00 - 79 12 00]
29
Isaaco Vossio

[2] Vix dixerim quanto mihi fuerit gaudio quod ex D[omino] S^{r}
[3] Bern[hardo] de Gomme vitrico meo resciverim te coram prin-
[4] cipe Ruperto non modo inimicorum meorum exstitisse ulto-
[5] rem, verum pollice utroque nostram approbasse opinionem.
[6] Licet a congenita iudicii sagacitate ob metum vel lucrum non
[7] soleas facere divortium, tamen cum hisce in angustiis veritatis
[8] tenacem te monstraveris, non possum non id mihi summopere
[9] emolumento ducere atque honori. Malevolorum voces facile
[10] praeterlabi sino; modo mea innocentia tuo patrocinio sarta
[11] maneat et tecta. Rogo ut tenuis nostri profectus digneris sem-
[12] per esse praeco ac defensor.

[13] Vale maxime Vossiadum et immerenti tuum conserva favorem.
[14] Plura alias, si hoc tibi non ingratum fuisse cognovero.

Het valt nauwelijks tot uitdrukking te brengen hoe groot de vreugde was toen Beverland van zijn stiefvader, Bernhard de Gomme vernam dat Vossius bij Prins Rupert niet alleen tegen zijn vijanden de verdediging heeft opgenomen, maar zelfs zijn these heeft bevestigd. Hoewel Vossius niet gewend is uit angst of winstbejag het pad van zijn aangeboren kritische zin te verlaten, beschouwt Beverland het toch als een grote steun en eer, dat hij zich in deze netelige aangelegenheid, trouw aan de waarheid heeft getoond. Lasterpraat kan Beverland niet deren; indien zijn onschuld onder Vossius bescherming maar veilig blijft.

29. *Commentaar*

1: *Isaaco Vossio:* cf. *supra*, brief 8.

3: *Bernhardo de Gomme:* cf. inleiding.

[79 12 04]
30
Iano le Fer □λλενιστ□ Hadrianus □ποσυν□γωγος ε□τ□χειν

[2] Tandem sententiam pronuntiarunt scabiosi. Iusserunt ut disce-
[3] derem e Batavia usque dum Ioves obsequio reddidissem propi-
[4] tiores, denique in expensas me damnarunt omnes. Hamae
[5] meae inusta est turpitudo nulla. Neque *relegationis* aut *exilii*
[6] mentio ulla facta. Misertus sum fratris mei, qui vitae meae
[7] spem pretio redimere volebat. Licet non sine patrimonii iactu-
[8] ra (constat haec tricandi tergiversatio septies centenis et trigin-
[9] ta flor[enorum]) Charybdim simul et Scyllam sim emensus:
[10] parvi tamen facio omnia modo non invenissent sanguisorbae
[11] laceras aversariorum reliquias. Si praesaguissem fimbriam a
[12] tela sua iri revulsum, promulsidiare elegantioribus instruxis-
[13] sem cupediis. Vellem prosecta nunc Vulcano consecrarent rec-
[14] tor et praetor. Ceterum quos nunc de me sermones serant ci-
[15] ves, rustici, parabolani, puritani, tribuni plebis, sacrificuli,
[16] meretrices et altera *canalja*, vehementer ex te scire cupio.
[17] Scripsi illa nocte qua ex stagnis Acherontis redii. Pridie No-
[18] n[as] Decembr[es]. Intraveram VII Kal[endas] Octob[res]
[19] CI□I□CLXXIX. 26 Octob[ris] 4 Decemb[ris] 1679.

Eindelijk heeft de schurftige troep uitspraak gedaan. Beverland moet Holland verlaten tot hij de ‘goden’ gunstig heeft gestemd met gehoorzaamheid. Daarenboven moet hij de volledige proceskosten betalen. Over daadwerkelijke verbanning is er geen sprake. Hij zit er wel over in dat zijn broer zo veel geld heeft uitgegeven om zijn leven te redden. Behalve het feit dat de bloedzuigers zijn filologische aantekeningen hebben gevonden, deert al de rest hem weinig. Indien hij bij voorbaat had geweten dat het werk onvoltooid van het getouw zou moeten gehaald worden, dan had hij het zeker wat meer opgesmukt. Dat de rector en de officier van justitie het nu maar verbranden. Wat vertellen de burgers, boeren, verplegers, puriteinen, volkstribunen, predikantjes, hoeren en ander *canalja* over hem? Geschreven in de nacht waarin hij uit de onderwereld is teruggekeerd.

30. *Commentaar*

1: *Iano le Fer:* cf. *supra*, brief 18.

2: *Tandem... pronuntiarunt:* hoewel deze brief op 4 december werd gedateerd, was het vonnis geveld op 25 november 1679, zoals uit de geciteerde processtukken (bij brief 22, fol. 116 v.) blijkt 'ende gepronuncieert ten selven daghe'. De getekende verklaring van B. zelf, die bij de processtukken is gevoegd (fol. 116c), draagt echter als datum IV December 1679. Mogelijk heeft dit iets te maken met het feit dat de opgelegde geldboete niet werd vereffend of, wat ik eerder vermoed, met het feit dat één van de eisen van het gerecht niet ingewilligd kon worden: de inlevering van het handschrift *De Prostibulis Veterum.* In de veroordeling wordt immers gesteld: *Dat hij Gedetineerde voorts seker tractaet bij hem geconcipieert de prostibulis veterum aen handen vanden Heer Eyscher sal overleveren* (fol. 116v.). In de verklaring van B. luidt het echter: *Dat ik wyders binnen den tyt van drie maanden aan handen van Heer Promotor Vesanevelt sal overleveren seker tractaat by my de prostibulis veterum geconcipieert.* Dat is ook gebeurd zoals uit een bijgevoegde aantekening blijkt, gedateerd op 20 maart 1680.

9: *Charybdim... Scyllam:* de maalstroom Charybdis en het zeemonster Scylla (KP I, 1140)

10: *modo non:* heeft hier de betekenis van *modo ne* of *dummodo ne: indien maar niet...*

11-13: *laceras... prosecta:* de dubbelzinnigheid van B. i.v.m. zijn filologische aantekeningen is ongetwijfeld bedoeld om de indruk te wekken dat ook het manuscript D.P.V. in handen van het gerecht was gevallen. In werkelijkheid heeft hij in de tussentijd van drie maanden een copie gemaakt en dan pas het origineel ingeleverd. Uit een schrapping in brief 38 aan Joh. Godinus, weten wij dat hij van plan was het werk in Engeland te voltooien: *Opus de P.V. quod Lugduni inchoatus sum*, *in Anglia exornabo.* Brief 42 aan G. Thomasius laat blijken dat hij in 1685 nog steeds in het bezit was van het materiaal om D.P.V. uit te geven. (Cf. R. DE SMET, *De Prostibulis Veterum van Hadriaan Beverland (1650-1716)*, *een Thesaurus Linguae Eroticae*, in: Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis, XXXIX, 1985, p. 47-61).

18: *Octobres:* bedoeld is VII. Kal. Nov.

Boekbesprekingen

Christoffel Plantins produktie definitief doorgelicht: *The Plantin press (1555-1589)*[1].

Prof. Dr. L. Voet is al sedert lang geen onbekende meer als specialist op het terrein van de zestiende- en zeventiende-eeuwse boekgeschiedenis. In de afgelopen dertig jaar belichtte hij in een ellenlange serie van studies en artikelen diverse facetten van de boekdrukkunst, zoals die zich in de tijdspanne 1550-1650 in de Nederlanden en meer bepaald in het typografisch centrum bij uitstek, Antwerpen, heeft voorgedaan. Dat het accent hierbij viel op het leven en werk van de belangrijkste drukker ooit werkzaam in de Nederlanden, de geïmmigreerde Fransman Christoffel Plantin (Saint-Avertin bij Tours, ca. 1520 - Antwerpen, 1 juli 1589), zal niemand verwonderen.

Als conservator van het Museum Plantin-Moretus, de oude tot museum omgebouwde Plantijnse drukkerij, werd Prof. L. Voet als het ware dagelijks geconfronteerd met de verwezenlijkingen van de geniale stichter van de Officina Plantiniana. Het leven en werk van Christoffel Plantin en zijn opvolgers aan het hoofd van het Plantijnse Huis, de Moretussen, werden dan ook het onderwerp van de uitstekende monografie gewijd door Prof. L. Voet aan het wel en wee van De Gulden Passer, *The Golden Compasses*, die als samengesteld uit een eerste deel familiegeschiedenis en een tweede deel technische aspecten van het drukkersbedrijf in de jaren 1969 en 1972 het licht zag[2]. In deze definitieve studie over het wedervaren en de realisaties van Christoffel Plantin en zijn nazaten ontbrak vooralsnog een gedetailleerd onderzoek van de produkten zelf voortgebracht door de Officina Plantiniana. In dit hiaat heeft Prof. L. Voet eveneens willen voorzien, maar zijn opzet diende gezien de omvang van de produktie van het Plantijnse Huis beperkt tot het eigen oeuvre van de stichter van het bedrijf, Christoffel Plantin.

1 L. Voet & J. Voet-Grisolle, *The Plantin Press (1555-1589). A Bibliography of the Works printed and published by Christopher Plantin at Antwerp and Leiden*, I-VI, Amsterdam, W. Van Hoeve, 1980-1983, in - 8°, XL + 2870 blz., ills., prijs: 435 Fl. per deel.

2 L. VOET, *The Golden Compasses. A History and Evaluation of the Printing and Publishing Activities of the Officina Plantiniana at Antwerp.* I: *Christopher Plantin and the Moretuses: their Lives and their World.* II: *The Management of a Printing and Publishing House in Renaissance and Baroque*, Amsterdam, Van Gendt & Co. - London, Routledge & Kegan Paul - New York, Abner Schram, 1969-1972, XXII + 501 en XXII + 632 blz., ills.

Na niet minder dan vijftien jaar lang tuchtvol onderzoek, doorgevoerd door de auteur en zijn echtgenote, co-auteur J. Voet-Grisolle, in diverse instellingen in binnen- en buitenland, kon aldus de hier gepresenteerde bibliografie uiteindelijk worden samengesteld, die alle werken groepeert ooit gedrukt en uitgegeven door Christoffel Plantin in zijn Antwerpse Officina en in haar Leidse filiaal (1583-1586) vanaf het aanvangsjaar van de typografische bedrijvigheid van de aartsdrukker, 1555, tot op het ogenblik van zijn overlijden op 1 juli 1589.

Dat dit werk reeds uit hoofde van zijn inhoud mag beschouwd worden als een der meest essentiële bijdragen uit de jongste jaren op de terreinen van de boekgeschiedenis, de geschiedenis van de renaissance en het humanisme en de cultuurgeschiedenis in het algemeen met bovendien raakpunten met kunstgeschiedenis en economische geschiedenis, zal niemand verwonderen. Dit repertorium betreft immers de gehele produktie van de ware renaissance-mens die Christoffel Plantin, de eerste industriële drukker van de oude Nederlanden, in leven is geweest.

Christoffel Plantin heeft zich immers niet alleen onderscheiden door een bijzonder ontwikkeld zakentalent, maar ook door een opmerkelijke en daarbij zeer intense belangstelling voor alle vorderingen geboekt in zijn tijd en dit op de verschillende terreinen van de wetenschap zowel binnen als buiten de grenzen van de Nederlanden. Voornamelijk omwille van commerciële motieven publiceerde Christoffel Plantin wel in hoofdzaak nog godsdienstige en liturgische werken die grote afzet vonden in de tijd van alternatieve religiositeit, theologisch dispuut, contestatie en alom zegevierend godsdienstig fanatisme die de zijne was. Toch ijverde Plantin echter vooral voor de algemene bekendmaking van de jongste bevindingen van de leden van de internationale intelligentsia en zorgde hij voor de verspreiding van uiterst verzorgde werken, die zowel het vlak van de humane, als het terrein van de exacte wetenschappen bestreken. Met zijn anatomische, botanische, arithmetische, cartografische, lexicografische, historische, juridische, filologische en filosofische publikaties - werken van de beste geleerden van zijn tijd - was Christoffel Plantin dan ook een der meest actieve verbreiders van het zestiende-eeuwse humanisme in zijn diverse facetten. Een grondige studie van de gehele produktie van de aartsdrukker, die niet minder dan een 2.450 werken heeft tot stand gebracht, opent dan ook uiteraard nieuwe perspectieven op de leidende figuren van de internationale post-Erasmiaanse intellectuele wereld en dit vanuit hun geesteskinderen zelf, hun werken uitgegegeven door Christoffel Plantin.

Onderhavig repertorium richt zich echter niet uitsluitend tot de vorsers van de geschiedenis van de renaissance en het humanisme. Vooral vindt wie geïnteresseerd is in de geschiedenis van het boek en meer bepaald dan in de genesis van de Plantijnse drukken en uitgaven, hier uniek materiaal dat alleen door een uitzonderlijke omstandigheid kon worden aangeboden, nl. de gelijktijdige overlevering van enerzijds de uitgebreide briefwisseling van Christoffel Plantin met haar menigvuldige details over de werken door hem op het getouw gezet en van anderzijds zijn haast volledig bewaard bedrijfsarchief, het enige dat van een zestiende-eeuws drukkersbedrijf van het type van de industriële onderneming is tot ons gekomen. Dank zij de unieke informatie verschaft door de briefwisseling én het bedrijfsarchief van het Plantijnse Huis, sporadisch aangevuld door de gegevens verstrekt door de bewaarde exemplaren zelf, kon hier voor de

meeste publikaties een reconstructie worden gebracht van hun wordingsgeschiedenis in haar opeenvolgende etappes. Verder werden in onderhavige bibliografie waar mogelijk ook de illustraties van de werken in de kijker gesteld en zijn concrete prijzendata ingelast, waardoor dit repertorium niet uitsluitend een niet te missen basiswerk vormt voor cultuurhistorici en vorsers van de boekgeschiedenis, maar ook uitstekende en nuttige informatie biedt aan kunsthistorici en specialisten van de prijzengeschiedenis.

Daarbij bestond het opzet van de auteurs erin de geboden informatie op een zo volledig en bovendien ook zo beknopt mogelijke wijze aan de lezer aan te bieden. Zij zijn hierin volkomen geslaagd. Inlichtingen aangaande de diverse etappes in het groeiproces van de Plantijnse edities, zoals de onderhandelingen en afspraken met de auteur(s), de eventuele samenwerking met collega's drukkers-uitgevers, de contacten met illustrators en graveurs, materiële en technische bijzonderheden omtrent de uitgave met inbegrip van haar kostenberekening en de vaststelling van haar verkoopprijs worden steeds nauwgezet medegedeeld, indien voorhanden, met de nodige verwijzingen en als gecondenseerd in een beknopte en overzichtelijke vorm per auteur en per editie van zijn werk. Uit alle ingezamelde inlichtingen, waaronder vele nadere preciseringen van de data van verschijnen van de werken en meerdere volstrekt nieuwe gegevens over de druk- en publikatiepraktijken, konden bovendien in de inleiding zinnige syntheses worden bereikt, die hier Plantin belichten als drukker, uitgever en boekverkoper. Daarnaast worden hier ook nieuwe bevindingen ontwikkeld over het initiatief tot publikatie en de financiering van de Plantijnse drukken en edities, die tot dusver ontbraken in Prof. L. Voets grote studie, gewijd aan Christoffel Plantin en de Officina Plantiniana, *The Golden Compasses*.

Mag onderhavig repertorium omwille van zijn inhoud - het gaat hier immers om een ware databank van inlichtingen omtrent de zestiende-eeuwse Westeuropese cultuur- en boekgeschiedenis - beslist indrukwekkend worden genoemd, dan mag daarbij niet uit het oog verloren worden dat het werk ook qua opbouw en methode van een bijzonder hoog niveau is.

Inzake de structuur werd gehouden aan de traditionele aanpak van een dergelijk repertorium. De verschillende edities werden dan ook, op enkele uitzonderingen na die zijn toegelicht in de inleiding, in alfabetische orde gerangschikt per auteur op hun trefwoord in de titel. Voor het classificeren van ordonnanties, decreten, wetboeken en soortgelijke publikaties werd echter afgezien van de gevolgde alfabetische ordening. Deze categorieën van drukken werden op chronologische wijze geklasseerd onder de hoofding van de instelling of persoon, die ze heeft uitgevaardigd.

In de methode toegepast voor de beschrijving van de edities komt de creativiteit van Prof. Voet volop tot uiting. Voor elke auteur of topic gaat een biografische of informatieve nota vooraf. Daarop volgt per editie, aangeduid onder ‘short-title’-vorm, een uiterst gedetailleerde bibliografische beschrijving met daarbij aansluitend een precieze opgave van haar illustraties, een overzicht van de van het werk overgeleverde exemplaren en hun bewaarplaats, verwijzingen naar verdere literatuur en tenslotte een toelichtende nota met beknopte inhoudsopgave en rijk gestoffeerde toelichtingen over diverse aspecten van de wordingsgeschiedenis van het werk.

Inzake de bibliografische beschrijving werden voor wat de transcriptie van de titelpagi-

na aangaat, uitgevoerd door co-auteur J. Voet-Grisolle, in principe zoveel mogelijk elementen opgenomen, bedragend tot een concrete visualisatie: de soorten van gebruikte lettertypes in kapitaal of onderkast, het einde van een regel, het voorkomen van zwart-rood-druk, de aanwezigheid van een drukkersmerk of vignet en het eventuele gebruik van typografische lijnen ter indeling van de tekst. Het was immers de bedoeling van de auteurs in onderhavige bibliografie van elke bewaarde Plantin-editie een zo precies mogelijke materiële beschrijving te bieden, zodat op deze basis de identificatie van eventueel nog verder in de toekomst opduikende restanten van de produktie van de aartsdrukker zou mogelijk worden.

Inzake de collatie met haar gegevens over formaat, afmetingen, aantal en samenstelling van de katernen en meerdere kenmerkende details qua paginering of foliëring en diverse technische bijzonderheden, dient vooreerst inzake het formaat te worden beklemtoond dat dit steeds is opgegeven zoals gespecificeerd in de nog in het Plantijns archief bewaarde catalogi van uitgaven, samengesteld door Plantin en zijn schoonzoon Jan I Moretus. Slechts indien deze bronnen hieromtrent geen inlichtingen bezorgden werd een toevlucht gezocht in de bijzondere methodes van formaatbepaling, ontwikkeld in de inleiding. Voor de betere identificatie van eventueel nog verder opduikende exemplaren van een editie werd daarbij buiten de hoogte en de breedte van de behandelde editie ook de hoogte van de drukspiegel van de tweede bladzijde van de eigenlijke tekst stelselmatig vermeld. Verder zijn de katernen opgegeven met de signaturen voorkomend in de beschouwde editie als geüniformiseerd in romein en met aanduiding van het aantal bladzijden waaruit elke katern is samengesteld. Het gebruikte systeem van merken van de katernen is daarbij steeds gespecificeerd.

Inzake de foliëring of paginering van de werken werden ontbrekende foliëring of paginering en fouten in de nummering steeds medegedeeld. Op deze basis wordt immers het vergelijken van verschillende exemplaren van een bepaalde editie aanzienlijk vergemakkelijkt en kunnen ook varianten in de uitgaven worden onderscheiden.

Omwille van een volmaakte bibliografische beschrijving werden ook verdere technische bijzonderheden in de collatie opgenomen, zoals het gebruik van zwart-rood-druk, de opbouw van het werk van achteren naar voren (bij werken in het Hebreeuws, Aramees en Syrisch), de verdeling van de bladzijden in twee of meer kolommen en eventueel voorkomende kenmerkende versieringen.

Het derde deel van de bibliografische beschrijving vormt de opgave van de respectieve delen, waaruit de editie is samengesteld: de titelpagina, de eigenlijke tekst, andere tekstgedeelten (zoals het voorwoord, richtlijnen tot de lezer, opdrachten aan personaliteiten, lofdichten ter ere van de auteur of zijn werk, toelichtingen inzake de inhoud van het werk), aanvullende elementen (inhoudstafels, indices, lijsten met errata, approbatio, privilegie, colofon en kalender) en verdere bijzonderheden bijdragend tot de visualisatie van het geheel (gebruikte lettertypes, voorkomende muziekdruk, nota's in margine, het gebruik van kolommen). Deze elementen worden medegedeeld zoals voorkomend in de editie met opgave van de betreffende folio's of pagina's. Ten gerieve van de vorser die geen exemplaar van de uitgave ter hand heeft werd in principe zoveel mogelijk informatie in dit deel gecondenseerd, zodat ook van op afstand aldus kan worden uitgemaakt of een bepaald werk voor een gesteld onderzoek in aanmerking kan

komen.

Tenslotte werd de bibliografische beschrijving afgerond met de opgave van de eventueel ingelaste illustratie, waarbij eveneens een zo volledig mogelijke detaillering werd betracht.

In het aansluitende uiterst belangrijke overzicht van de bewaarde exemplaren en hun vindplaats werden in principe uitsluitend exemplaren vermeld die bewaard zijn in publieke instellingen, maar bij uitbreiding zijn ook exemplaren in privé-bezit - voor zover bekend - opgegeven. In deze opsomming gaat steeds het in de notitie beschreven exemplaar vooraf (zo mogelijk vermeld met signatuur). Meestal betreft het hier een exemplaar uit de collectie van het Museum Plantin-Moretus, dat kan bogen op de grootste verzameling ter wereld van Plantin-drukken. Conservator L. Voet en zijn echtgenote hebben uiteraard deze verzameling op exhaustieve wijze onderzocht, maar ook in andere bibliotheken is zeer grondig speurwerk verricht, nl. in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel, de University of Cambridge, de Gentse universiteitsbibliotheek en de British Library te Londen. Onderzoek ter plekke is daarbij ook nog uitgevoerd in de Bibliothèque Nationale te Parijs, in het Escurial en de Biblioteca Nacional te Madrid, in de Biblioteca Vaticana en de Biblioteca Nazionale te Rome, in de Leidse universiteitsbibliotheek en ook in tal van bibliotheken in Nederland, Duitsland en Portugal. Bovendien werd ook uitgebreide informatie ingewonnen via correspondentie met buitenlandse bibliothecarissen en door consultering van recente referentiewerken. Op deze wijze konden per editie vrij complete overzichten van de nog bewaarde exemplaren worden samengesteld, hoewel hier geenszins volledigheid wordt gepretendeerd. Het opzet bleef immers beperkt tot het opsporen en bestuderen van ten minste één exemplaar van elke uitgave. Aan volledigheid werd dan ook bewust verzaakt omdat een dergelijke onderneming tientallen jaren opzoekingswerk vereist, zonder dat daarbij het bereikte resultaat geheel en al zeker is. Preciesheid is echter wel betracht. Het voorkomen van varianten van een bepaalde uitgave in een of andere instelling is dan ook steeds nauwgezet vermeld. In zekere gevallen, een minderheid, bleek geen exemplaar van de behandelde uitgave voorhanden. Het betreft hier edities, eens door Chr. Plantin tot stand gebracht, maar thans geheel verloren, waarvan het bestaan slechts achterhaald kon worden via het Plantijns archief. Deze uitgaven werden volledigheidshalve eveneens in de bibliografie opgenomen.

Ten gerieve van de gebruiker van dit repertorium is elke notitie bovendien voorzien van een literatuuropgave betreffende de behandelde editie. Alleen naar belangrijke repertoria en detailstudies, waarin de editie op een min of meer uitvoerige wijze wordt toegelicht, wordt hier gerefereerd. De vermelde studies zijn telkens met hun complete titel opgegeven zodat tijdverlies bij het oplossen van afkortingen is voorkomen. Alleen de voortdurend geciteerde werken werden in verkorte vorm opgegeven. Stelselmatig is daarbij gerefereerd naar de eerste proeve tot repertoriëring van alle Plantin-drukken en -edities, de *Annales Plantiniennes depuis la fondation de l'imprimerie Plantinienne à Anvers jusqu'à la mort de Chr. Plantin (1555-1589)* (Bruxelles, 1865) van C. Ruelens en A. De Backer, ook om te verduidelijken dat bepaalde edities in dit repertorium werden verwaarloosd.

Elke bibliografische notitie werd tenslotte afgerond met een zeer gedetailleerde toe-

lichtende nota waarin met een precieze bronnenopgave alle mogelijke informatie wordt verstrekt met betrekking tot de inhoud, de aanleiding en de genesis van de behandelde publikatie. Zoals gezegd werden deze inlichtingen opgeleverd door het stelselmatig doornemen van Plantins correspondentie, door het bestuderen van de manuscripten van de werken, gedrukt en uitgegeven door de prototypograaf en door het exhaustief onderzoek van het Plantijns archief en meer bepaald dan van vier documenten met onschatbare informatie, t.w. het 'Grand livre des affaires 1563-1567' (Arch. nr. 4) en de gedetailleerde catalogi in handschrift samengesteld door Plantin of Jan I Moretus van de uitgaven en drukken bezorgd door de Officina Plantiniana (M 164, M 296 en M 321, vroeger behorend tot het Plantijns archief onder de nummers 1226, 1227 en 1229).

Op een dergelijke uitzonderlijk complete wijze werden in deze vijfdelige en van indices voorziene Plantin-bibliografie in totaal de 2.450 edities ooit gerealiseerd door Christoffel Plantin behandeld in notities die in lengte variëren naargelang de graad van belangrijkheid van de beschouwde uitgave en haar omvang. De meest uitgebreide notitie verkreeg uiteraard Plantins meesterwerk, tevens het grootste werk ooit tot stand gebracht door één enkel drukker in de oude Nederlanden, de vijftalige *Biblia Polyglotta*, verschenen in 8 foliobanden in de jaren 1568-1573, die niet minder dan 35 bladzijden (blz. 280-315) in dit repertorium kreeg toebedeeld.

Onderhavige bibliografie, een waar monument van eruditie, die bovendien ook omwille van de preciesheid van de bibliografische beschrijvingen voor wat de materiële aspecten van de edities aangaat alle lof verdient, stelt de tot zover voorhanden *Annales Plantiniennes* van C. Ruelens en A. De Backer met hun gebrekkige bibliografische beschrijvingen, hun sporadische opgaven van bewaarplaatsen, hun ontbrekende verwijzingen naar het Plantijns archief en hun onvolledigheid inzake het aantal behandelde Plantin-drukken dan ook volledig in de schaduw. Omwille van zijn enorme informatie verwerkt met een volmaakte vakkennis is dit finale standaardwerk betreffende de drukken en uitgaven van Christoffel Plantin bovendien ook geworden tot een der definitieve werkinstrumenten voor al wie geïnteresseerd is in de geschiedenis en wetenschap van cultuur en boek. Voor Prof. Dr. L. Voet vormt dit ware meesterwerk, dat als een waar unicum in zijn soort zijn weerga niet vindt in de diverse repertoria en compendia tot dusver geleverd door de bibliografische wetenschap - en dit zowel in technisch opzicht als naar de inhoud beschouwd -, na *The Golden Compasses* en *De Gouden Eeuw van Antwerpen*[3] dan ook de ultieme bekroning van een jarenlange uiterst vruchtbare navorsingscarrière in dienst van de meest geniale drukker van de oude Nederlanden, Christoffel Plantin, en de kennis van het oude boek.

Francine de Nave

3 L. VOET, *De Gouden Eeuw van Antwerpen. Bloei en uitstraling van de Metropool in de zestiende eeuw*, Antwerpen, Mercatorfonds, 1973, 487 blz., ills. (ook verschenen in een Franse vertaling: *L'Age d'or d'Anvers*, Antwerpen, Mercatorfonds, 1976, 248 blz., ills. en in een Engelse vertaling: *Antwerp*, *the Golden Age. The Rise and Glory of the Metropolis in the 16th Century*, Mercatorfonds, Antwerpen, 1973, 488 blz., ills.).

Het grafische oeuvre van het geslacht Wierix. Beschouwingen bij een recent verschenen standaardwerk.

De gebroeders Wierix - Jan (1549-1618 of kort daarop), Hiëronymus (1553-1619) en Antoon II (tussen 1555 en 1559-1604) - zijn inzonderheid te Antwerpen bedrijvig geweest en behoren tot de meest produktieve en virtuose burinisten van het Europa van hun tijd. Al hebben ze nu precies niet een zeer stichtend leven geleid en hadden hun opdrachtgevers vaak grote moeite hen uit de tavernen en aan het werk te houden. Bij dit driemanschap dient volledigheidshalve nog gevoegd Antoon III (1596-1624), zoon van Antoon II, die echter vroegtijdig is overleden en wiens werk dan ook niet dezelfde omvang en belang vertoont als dat van zijn vader en ooms.

L. Alvin heeft in de jaren '60 en '70 van de vorige eeuw een overzicht gegeven van de produktie van het geslacht: *Catalogue raisonné de l'oeuvre gravé des frères Wierix* (Brussel, 1866); *Catalogue raisonné des portraits gravés par les trois frères Wierix* (Brussel, 1867); *Supplément...* (Brussel, 1870); *Deuxième supplément...* (Brussel, 1872); *Troisième supplément...* (*Bibliophile belge*, t. VIII; Brussel, 1873). Voor de tijd baanbrekende en zeer waardevolle bijdragen maar thans hopeloos verouderd.

Het Prentenkabinet van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel verwierf in 1932 de prachtige verzameling Havenith, ongemeen rijk aan prenten van Vlaamse graveurs uit de 16de en 17de eeuw - o.m. van de Wierixen en Antoon Van Dijck.

Aanvankelijk lag het in de bedoeling het vele nieuwe dat aldaar aan het licht kwam te publiceren als *addenda* en *corrigenda* in het tijdschrift *Le Livre et l'Estampe.* Men kwam echter dra tot de bevinding dat dit onbegonnen werk was en dat een volledige en grondige herwerking zich opdrong van Alvin (over de Wierixen) en van Wibiral (over Van Dijck).

Mevr. Marie Mauquoy-Hendrickx, verbonden aan het Prentenkabinet, waar ze trouwens Louis Lebeer als conservator is opgevolgd, nam allereerst het grafische oeuvre van Van Dijck ter hand. Het resultaat was de superbe ‘catalogue raisonné’ van de *Iconographie d'Antoine Van Dyck*, verschenen in 1956. Louis Lebeer van zijn kant zou zich ontfermen over de produktie van de Wierixen maar de eminente specialist was inmiddels, naast tal van andere tijd en energie verslindende taken, verdiept geraakt in de grafiek naar Pieter Bruegel de Oude, over dewelke hij uiteindelijk in 1969 zijn befaamde beredeneerde catalogus heeft gepubliceerd. Mevr. Mauquoy had ondertussen een uitvoerige documentatie bijeengebracht over de prenten van de Wierixen berustend in het Prentenkabinet van de Koninklijke Bibliotheek - in dat opzicht (mede dank zij de collectie Havenith) de belangrijkste verzameling in de ganse wereld. Ze werd bereid gevonden deze documentatie persklaar te maken, maar wou voorafgaandelijk nog wat opsporingen verrichten in andere collecties. Het is een speurtocht geworden die de geleerde doorheen tientallen bibliotheken, musea en verzamelingen, grote en kleine, heeft

gevoerd en een opdracht die een twintig jaren van hard werk heeft gevraagd.

Maar het resultaat is de moeite meer dan waard. Mevr. Mauquoy heeft een naslagwerk gebracht waarin het grafische oeuvre van het geslacht Wierix zo grondig is uitgediept dat latere vorsers nog weinig nieuws zullen kunnen bijbrengen. Het werk van Alvin is gedurende een eeuw een waardevol handboek gebleven; naar we vermoeden zal de nieuwe 'catalogue raisonné' nog beduidend langer zijn bruikbaarheid behouden.

De titel van de publikatie van Mevr. Mauquoy komt echter wel wat bescheiden over: *Les estampes des Wierix conservées au Cabinet des Estampes de la Bibliothèque Royale Albert Ier. Catalogue raisonné enrichi de notes prises dans diverses autres collections*.

Men hoeft het werk maar te doorbladeren en de indices te raadplegen om vast te stellen dat de 'diverses autres collections' in feite vrijwel alle verzamelingen van enige betekenis in Europa en de Verenigde Staten omvatten - al bij al niet minder dan 132 (cf. III, 1, pp. XX-XXIV; we hebben de moeite genomen deze collecties even te groeperen per land: Australië: 1; België [niet inbegrepen de onderscheidene secties van de Koninklijke Bibliotheek]: 17; Denemarken: 2; Duitsland: 19; Frankrijk: 14; Groot Brittannië: 9; Italië: 16; Nederland: 11; Oostenrijk: 8; Polen: 1; Spanje: 6; Verenigde Staten: 21; Zweden: 3; Zwitserland: 4).

De verzamelingen van de Koninklijke Bibliotheek mogen dan het stramien van de publikatie hebben gegeven, de 'notes prises dans diverses autres collections' hebben een massa waardevolle elementen toegevoegd!

Mevr. Mauquoy is erin geslaagd 2333 prenten van de Wierixen terug te vinden en heeft elk ervan in detail beschreven - met inbegrip van de staten en varianten en eventuele kopieën door derden. Om dit te verwezenlijken heeft zij, zoals in de 'postface' wordt meegedeeld, niet minder dan een 25.000 prenten bestudeerd. Iedereen die iets van grafiek afweet kan onmiddellijk bevroeden wat het heeft betekend zich doorheen een dergelijke onoverzichtelijke berg materiaal te werken op zoek naar de kleine en grote afwijkingen die moeten toelaten staten, varianten en kopieën te achterhalen. Een fenomenale prestatie die vervult met verwondering en bewondering.

De Wierixen hebben zich bewogen op alle terreinen van de figuratieve uitbeelding. Hoe deze massa werken onder te brengen in min of meer duidelijk afgebakende rubrieken was dan ook een verre van gemakkelijke taak. Men mag aannemen dat niet alle specialisten akkoord gaan met wat uiteindelijk uit de bus is gekomen - maar we kunnen enkel zeggen dat we persoonlijk behoorlijk blij zijn niet voor een dergelijke opgave te zijn geplaatst geworden.

Het blijft niettemin een feit dat het niet altijd gemakkelijk is in de brede waaier van rubrieken een gegeven prent op te sporen. Aan dit euvel kan echter vrij gemakkelijk worden verholpen door een oordeelkundig gebruik van de indices (waarover verder meer). Elke prent heeft daarenboven een illustratie gekregen die de woordelijke beschrijving aanvult met de visuele weergave en toelaat zich snel te vergewissen hoe de gravure er uitziet en hoe ze zich situeert in haar rubriek; illustraties die het belang en de bruikbaarheid van de catalogus beduidend vergroten!

Maar laten we de publikatie iets meer systematisch doornemen. Er zijn drie delen verdeeld over vier volumes. De verantwoordelijke uitgever is de Koninklijke Bibliotheek. De druk werd verzorgd door de firma Snoeck-Ducaju & Zoon van Gent. De

maquette werd ontworpen door Fernand Baudin. De paginering van druk en illustraties is doorlopend (in totaal XXXVIII + XXII + XXIV + 691 pp. tekst en 372 platen met 2335 illustraties). Elk volume is afzonderlijk te bekomen (I: 1.000 Bf.; II: 1.200 Bf.; III.1: 1.800 Bf.; III.2: 1.350 Bf.; de vier volumes samen: 5.000-, Bf.).

Vol. I (verschenen in 1978): XXXVIII + 162 pp.; 116 platen met 827 illustraties

De eerste reeks religieuze prenten in dit deel beschreven (en geïllustreerd) is gegroepeerd in de rubrieken: I. Oud Testament (nrs. 1-73); II. Nieuw Testament (nrs. 74-393); III. De drie goddelijke personen (nrs. 394-605); IV. De aartsengelen en engelen (nrs. 606-609); V. De Heilige Maagd (nrs. 610-827). De catalogus is voorafgegaan door een voorwoord van de hand van Martin Wittek, hoofdconservator van de Koninklijke Bibliotheek, een inleiding door Louis Lebeer, en een uitvoerige *Note liminaire* over de technische problemen verbonden aan de beschrijvingen en hoe ze werden opgelost. Hij wordt gevolgd door een aantal zeer nuttige indices; o.m. een concordantielijst op Alvin; een index van de kunstenaars die de Wierixen hebben geïnspireerd; een index van de graveurs (medewerkers of kopisten); een index van de prentenuitgevers; een lijst van de in het kort geciteerde werken.

Vol. II (verschenen in 1979): XXII + pp. 163-343; platen 117-243 met illustraties 828-1739.

In dit tweede volume worden behandeld de rubrieken: VI. De heiligen (nrs. 828-1304); VII. Gebeden, devotie en cultus (nrs. 1305-1348); VIII. Allegorische en symbolische voorstellingen (religieuze en profane) (nrs. 1349-1556); IX. Emblemen en deviezen (nrs. 1557-1591); X. Mythologische onderwerpen, planeten en tekens van de dierenriem (nrs. 1592-1631); XI. Historische onderwerpen (nrs. 1632-1670), XII. Topografie (nrs. 1671-1674); XIII. Taferelen uit het dagelijkse leven en vrije onderwerpen (nrs. 1675-1702); XIV. Profane onderwerpen: kopieën van oude meesters (nrs. 1703-1714); XV. Dieren (nrs. 1715-1739); XVI. Landschap (nr. 1740: een foutieve opgave door Alvin; geen afbeelding). De catalogus is voorafgegaan door een nieuw voorwoord van Martin Wittek en de *Note liminaire* en wordt gevolgd door de indices zoals reeds te vinden in het voorgaande volume (maar cumulatief gegeven: de elementen uit vol. 1 werden hier eveneens verwerkt).

Vol. III.1 (verschenen in 1982): XXIV + pp. 345-511; platen 245-372 met illustraties 1741-2335 (nrs. 2334-2335: documenten met autografen van Hiëronymus en Antoon II).

De produktie van het geslacht Wierix wordt in dit volume afgerond met: XVII. Portretten (nrs. 1741-1960); XVIII. Blazoenen en ex-librissen (nrs. 1961-1963); XIX.

Boekillustratie (nrs. 1964-2333). Er is opnieuw een voorwoord van Martin Wittek en de *Note liminaire* (met de algemene lijst van de geconsulteerde verzamelingen), maar geen indices; wel drie *Annexes* (waarover verder meer).

Vol. III.2 (verschenen in 1983): pp. 513-691.

In dit sluitstuk van de publikatie brengt *Annexe 4* (pp. 513-574) de biografie van de onderscheidene leden van het geslacht Wierix, aangevuld met uittreksels uit archiefstukken; beide verzorgd door prof. dr. Carl Van de Velde: een uitvoerige en zeer waardevolle bijdrage die heel wat nieuwe gegevens brengt. Een supplement (pp. 575-595) geeft: 1°) Aanvullingen en verbeteringen op de gecatalogiseerde prenten; 2°) Een opsomming van niet langer aan de Wierixen toegeschreven gravures; 3°) De beschrijving van het werk van een naamgenoot - Heinrich Wirich - wiens produktie soms met deze van de gebroeders Wierix wordt verward. Op het einde van het volume zijn er nog enkele *Additions et corrections* (pp. 678-681) te vinden, maar voor het overige wordt het ingenomen door indices. 'Algemene indices' welke nu in één verband de gegevens opnemen die reeds ten dele waren verwerkt in de voorgaande afleveringen (Concordantielijst op Alvin; Index van de kunstenaars die de Wierixen hebben geïnspireerd; Index van de graveurs; Index van de prentenuitgevers; Lijst van de in het kort geciteerde werken). Maar ook een aantal nieuwe. Eén ervan ware beter opgenomen geweest in III.1 (Index van de uitgevers van werken waarin illustraties van de Wierixen), maar alle verhogen in hoge mate de bruikbaarheid van de uitgave: index van de signaturen met dewelke de onderscheidene Wierixen hun prenten hebben 'getekend'; alfabetische opgave van de aanvangswoorden op de prenten; index van de onderwerpen; index van de eigennamen.

Tot zover een bondig overzicht van de inhoud van dit monumentale standaardwerk, dat we niet genoegzaam kunnen aanbevelen aan de specialisten en de liefhebbers van de prenten van de Wierixen.

Wel dienen ze gewaarschuwd dat om het werk snel en met goed gevolg te raadplegen ze er best aan doen voorafgaandelijk na te gaan wat de onderscheidene rubrieken precies dekken. Zo bv. hoeft men in III.1, in de rubriek XIX. Boekillustratie, geen portretten te zoeken: de portretten in boeken zijn, samen met de portretten op losse prenten, gegroepeerd in de rubriek XVII. Portretten. De overige gravures in de sector Boekillustratie had men in feite eveneens kunnen verdelen over de thematische rubrieken (de meerderheid in I-V), maar de auteur heeft er de voorkeur aangegeven ze te groeperen niet volgens onderwerp maar naar de uitgevers en hun boekenproduktie. Ander voorbeeld: de Melancholie gegraveerd door Jan Wierix naar Albrecht Dürer is niet te vinden in XIV. Profane onderwerpen: kopieën van oude meesters, maar te zoeken in VIII. Allegorische en symbolische voorstellingen. De volgorde in vele rubrieken is niet altijd op eerste zicht heel duidelijk en kan tot heel wat geblader aanleiding geven. Maar indien men het spoor een ogenblik bijster geraakt hoeft men enkel in III.2 de index op de onderwerpen in te kijken om onmiddellijk de juiste referenties te vinden.

Meer te betreuren is het feit, dat, onder de talrijke indices, er geen is die de produktie van elke Wierix afzonderlijk op een rijtje zet. *L'oeuvre gravé des Wierix* behandelt door elkaar, thematisch geordend, het werk van de onderscheidene leden van het geslacht; d.w.z. dat de prenten van Jan, Hiëronymus, Antoon II en Antoon III elkaar in bonte volgorde opvolgen. Er is natuurlijk in III.2, de *Index der signaturen*,

waarin de produktie van de vier kunstenaars afzonderlijk wordt opgegeven - maar bij elk van hen

gegroepeerd naar de aard van de signaturen door hen gebruikt (en dat zijn er heel wat: voor Jan Wierix alleen reeds meer dan 70 vormen!). En vanzelfsprekend enkel voorzover er sprake is van een signatuur: in een niet onaanzienlijk aantal gevallen zijn er geen aanduidingen en dient het auteurschap afgeleid uit archiefbronnen of door stylistische vergelijking. Deze gravures zijn uiteraard niet opgenomen in de index (alhoewel er toch soms compromis-oplossingen werden bedacht; zo bv. wordt bij Jan Wierix, onder het monogram IHW opgegeven: '[nrs.] 2315-2330 [monogramme sur la 3e pl.]'; wat betekent dat het monogram slechts op één plaat van de reeks te vinden is, maar dat wordt aangenomen dat de overige 15 platen door dezelfde kunstenaar werden vervaardigd). Het zou een klein kunstje zijn geweest, maar dat de bruikbaarheid van het werk beduidend te goede ware gekomen, indien, naast de index van de signaturen, eveneens een index ware gegeven die voor elk van de vier kunstenaars het oeuvre opgeeft in de volgorde waarin de prenten verschijnen in de catalogus (waarbij tevens de mogelijkheid bestond, door het aanbrengen van een of ander teken, duidelijk te maken welke prenten een signatuur vertonen en welke op andere gronden worden toegeschreven aan een van de vier Wierixen).

Zoals begrijpelijk hebben we met zeer veel belangstelling de boekillustratie doorgenomen. De rubriek omvat in totaal 370 nrs. (nrs. 1964-2333), waarbij evenwel nog een aantal portretten dient gevoegd. Het optreden van de Wierixen in deze vorm van grafiek zou vrijwel te verwaarlozen zijn geweest ware het niet dat enerzijds de drie broeders - overigens bijgestaan door Jan en Adriaan Collaert en Karel de Mallery - bereid werden gevonden de illustratie te verzorgen van de door de Antwerpse Jezuïeten gepatroneerde monumentale publicatie van H. Natalis, *Evangelicae historiae imagines* (nrs. 1989-2141; hetzij 153 nrs.); dat anderzijds Plantin op Jan en Hiëronymus heeft beroep gedaan voor een beduidend aantal opdrachten (nrs. 2143-2332; hetzij 190 nrs.).

De problemen verbonden aan de produktie van illustraties voor het werk van Natalis en voor de *Officina Plantiniana* zijn zo complex dat Mevr. Mauquoy zich gedwongen heeft gezien hieraan drie 'annexes' te wijden: I. Note sur les éditions de la Bible dite de Natalis, les copies et les ouvrages qui en sont inspirés (pp. 491-496); II. Note sur les éditions plantiniennes de divers livres liturgiques et des *Humanae salutis monumenta* d'Arias Montanus (pp. 497-501); III. Note sur la typographie des éditions in - 8° des 'Monumenta' de Benedictus Arias Montanus (pp. 502-504).

We zullen de Bijbel van Natalis ter zijde laten om wat langer te blijven stilstaan bij de Wierix-produktie voor de *Officina Plantiniana.*

We wensen hierbij onmiddellijk te beklemtonen hoezeer we betreuren dat de publikatie van het werk van Mevr. Mauquoy parallel is verlopen met deze van onze studie *The Plantin Press* (6 delen; 1980-1983). Wat de eminente geleerde aan het licht heeft gebracht - inzonderheid aan Plantijnse liturgische uitgaven met hun vindplaatsen - hadden we met goed gevolg kunnen gebruiken op vele plaatsen van onze verhandeling. Omgekeerd vermoeden we dat Mevr. Mauquoy hier en daar gebruik had kunnen maken van gegevens verstrekt in *The Plantin Press.*

Een paar gravures van Hiëronymus zijn opgenomen in de *Officia propria sanctorum ecclesiae toletanae*, verschenen in 1616, maar voor het overige is het Plantin die de Wierixen heeft aangesproken; te weten Hiëronymus en vooral Jan. Voorzover men kan

opmaken hebben noch Antoon II noch Antoon III voor De Gulden Passer gewerkt.

Jan sneed voor de uitgave van Bernard Furmerus, *De rerum usu et abusu*, in 1575 gemeenschappelijk uitgegeven door Plantin en Filips Galle, een titelprent en 25 allegorische voorstellingen (nrs. 2289-2314), en heeft de 16 allegorische prenten gegraveerd voor J.B. Houwaert, *Pegasides pleyn ende den lust-hof der maeghden*, 1583 (nrs. 2315-2330), benevens nog een aantal portretten voor Houwaert en andere werken. Voor het overige bestaat de produktie van Jan en Hiëronymus voor de *Officina Plantiniana* inzonderheid uit godsdienstige prenten - die meestal niet beperkt zijn gebleven tot opname in één enkel werk, maar, overigens samen met soortgelijke gravures van andere kunstenaars, een voorraad vormden uit dewelke, al naar de noden van het ogenblik, werd geput voor het illustreren van de brede waaier van werken met religieuze inslag die Plantin van 1569 tot 1589 heeft verzorgd, en die door zijn opvolgers verder werden gepubliceerd: bijbels, brevieren, missalen, getijdenboeken *(horae* en *officia)*, zonder de *Humanae salutis monumenta* van Benedictus Arias Montanus te vergeten.

Een aantal van deze religieuze prenten werden besteld en betaald - maar om een of andere reden niet benut; aldus de reeks van twaalf van de hand van Jan en bestemd voor een brevier in - 8° waarvan de platen nog steeds worden bewaard in het Museum Plantin-Moretus. En er is ook nog het *Theatrum typographicum Plantinianae officinae*, een album met o.m. specimens van prenten bijeengebracht door Jan Moretus om aangeboden te worden aan zijn schoonvader als nieuwjaarsgeschenk voor 1576; hieronder tal van mooie afdrukken van werk van Jan en Hiëronymus - enkele alleen hier te vinden.

Het onderzoek van de produktie van de gebroeders Wierix voor de *Officina Plantiniana* vormde dan ook een ingewikkelde puzzle; naar de auteur mij persoonlijk meedeelde, de zwaarste opgave van het ganse werk. Ze heeft gepoogd de moeilijkheden te ondervangen door de religieuze illustraties die Jan en Hiëronymus realiseerden voor Plantin niet te rangschikken volgens thema's of publikaties maar te groeperen volgens afmetingen: 1) Merken en vignetten (nrs. 2143-2150); 2) Zeer kleine platen (nrs. 2151-2171); 3) Kleine platen (ca. 115 × 75 mm.) (nrs. 2172-2226); 4) Gemiddelde platen (ca. 168 × 115 mm.) (nrs. 2227-2274); 5) Grote platen en grote kaders (nrs. 2275-2288). Een werkwijze die niet heel orthodox is te noemen maar in elk geval een bevredigend resultaat heeft gegeven.

We kunnen slechts weinig toevoegen aan wat Mevr. Mauguoy heeft te zeggen over de boekillustratie van de Wierixen voor het Plantijnse huis. In *The Plantin Press* hebben we enkele uitgaven met illustraties van Jan Wierix opgenomen die aan de geleerde schijnen te zijn ontgaan. Zo o.m. een drietal brevieren - nrs. 829 (in - 8°, 1584: 8 illustraties, c. 110-113 mm. × c. 73-75 mm., waarvan twee met het monogram van Jan), 832 (in - 4°, 2 delen, 1587: 10 illustraties, 110 × 75 mm., waarvan twee met het monogram van Jan), 834 (in - 8°, 1588: 8 illustraties, 110 × 70 mm., waarvan twee met het monogram van Jan) - en een drietal missalen - nrs. 1675 (in - folio, 1571: vignet op titelpagina, voorstellend het Laatste Avondmaal, 97 × 91 mm., met monogram van Jan, 1680 (in - folio, 1573: enkel de titelpagina is bekend met vignet voorstellende het Laatste Avondmaal, 104 × 102 mm., met monogram van Jan), 1685 (in - folio, 1574: enkel de titelpagina is bekend met vignet voorstellend St. Pieter en St. Paul, 117 × 125 mm.,

met monogram van Jan). Wat deze vignetten betreft zijn het Laatste Avondmaal, 104 × 102 mm., en St. Pieter en St. Paul, 117 × 125 mm., bekend aan de auteur (nrs. 2145 en 2146), maar het Laatste Avondmaal, 97 × 91 mm., hebben we niet teruggevonden - denkelijk dus een gravure die dient toegevoegd aan het oeuvre van Jan Wierix.

In III.1 (Annexe II, p. 498) beweert de auteur 'De la variété de la nature des illustrations de certains exemplaires... on peut conclure que Plantin ne faisait pas tirer en une fois le nombre total des exemplaires d'une édition (si tant est qu'il en ait prévu le chiffre dès le début) mais que le tirage s'étendait sur une période plus ou moins longue.' We menen niet dat deze stelling mag aanvaard worden (cf. L. Voet, *The Golden Compasses*, II, 1972): Plantin besliste steeds op voorhand, in het licht van de marktprognose (of onder druk van invloedrijke persoonlijkheden), hoeveel exemplaren van elke uitgave op de markt dienden gebracht. Hij moest dit doen om economisch-technische redenen: zelfs in de grootste drukkerij van het toenmalige Europa waren de voorraden loden drukletters beperkt en dienden steeds weer gebruikt en herbruikt. Elke drukvorm werd na het drukken van de gewenste oplage onmiddellijk uiteengenomen en de letters verdeeld en klaar gemaakt voor nieuwe drukvormen. Wel heeft Plantin vrij vaak wanneer publikaties een onverwacht succes kenden of nog wanneer opdrachtgevers het verlangden - en bereid waren de onkosten te dragen - relatief snel, eventueel met kleinere en grotere aanpassingen, nieuwe uitgaven verzorgd. Dat was overigens meer in het bijzonder het geval voor de liturgische uitgaven, waarin zovele illustraties van Jan en Hiëronymus zijn opgenomen, en die vanaf 1572 in hoofdzaak voor de Spaanse markt en voor rekening van Filips II werden geproduceerd; een Filips II die zich ter zake zeer veeleisend toonde en herhaaldelijk nieuwe edities eiste en bekwam. Maar ook deze heruitgaven werden in welomschreven oplagen en in éénmaal afgewerkt. De verscheidenheid aan illustraties in bepaalde uitgaven moet aan andere oorzaken worden toegeschreven. Houtsneden werden samen met de tekst gedrukt op dezelfde persen. Kopergravures daarentegen dienden op speciale persen gedrukt en deze taak werd door Plantin toevertrouwd aan gespecialiseerde diepdrukfirma's die hem het verlangde aantal bladen met illustraties leverden. Wenste de aartsdrukker deze illustraties van een begeleidende typografische tekst te voorzien dan dienden de bladen in de gewenste oplage op Plantins eigen typografische persen gelegd. Het afdrukken van gravures gebeurde in een relatief traag tempo en tijdens de operatie konden platen wel eens zoek geraken of platgedrukt worden, zodat ze inderhaast door een min of meer gelijkende prent dienden vervangen in afwachting dat het origineel werd gevonden of bijgewerkt of eventueel een nieuwe plaat gesneden. We vermoeden dat de meeste anomalieën waarover de auteur het heeft, zijn toe te schrijven aan het feit dat de met kopergravures geïllustreerde edities van de *Officina Plantiniana* in twee verschillende werkplaatsen tot stand kwamen - wat herhaaldelijk tot misverstanden en verwarring aanleiding moet hebben gegeven.

Tot slot wensen we nog even in te gaan op het probleem van de *Humanae salutis monumenta* in - 8° van Benedictus Arias Montanus (met een titelprent en 70 religieuze prenten; hieronder een aantal door Jan en Hiëronymus Wierix), door Mevr. Mauquoy behandeld in III.1, pp. 438-440, 497-500 en 502-504 (Annexe III: Note sur la typographie des éditions in - 8° des 'Monumenta' de Benedictus Arias Montanus).

De onderscheidene edities van de *Monumenta* hebben alle dezelfde titelprent met daarin gegraveerd het jaartal 1571 maar in de werken zelf wordt geen jaar van uitgave gegeven. In *The Plantin Press* (I, nrs. 588-590) hebben we drie uitgaven beschreven waarvan we, aan de hand van de Plantijnse archieven, de data van publikatie hebben kunnen bepalen: een editie in - 8° verschenen in 1571; een editie in - 8° in 1581 en tenslotte een editie in - 4° in 1583 (welke evenwel andere en grotere illustraties bevat dan deze in de twee vorige uitgaven; de meeste reeds verschenen in de Latijnse bijbel in - folio van 1583 of overgenomen uit liturgische werken; een aantal eveneens van de hand van Jan Wierix). In een brief aan Plantin van 22 september 1582 onderstreepte Arias Montanus dat deze in - 4° de derde uitgave van zijn werk was - een feit dat hij ergens in de publikatie wenste vermeld te zien (cf. *The Plantin Press*, nr. 590). Wel echter blijkt Plantin in 1576-1577 te hebben gewerkt aan een uitgave enkel bestemd voor vrienden en kennissen waarvoor hij bij de koperdrukfirma van Mijnken Liefrinck een aantal bladen met illustraties heeft laten drukken die neerkomen op een oplage van vijftig exemplaren. Of deze editie werd afgewerkt en de exemplaren verzonden is echter uit de Plantijnse archieven niet op te maken (cf. *The Plantin Press*, nr. 589). De editie in - 4° van 1583 stelt geen speciale problemen, maar Mevr. Mauquoy heeft een indrukwekkend aantal exemplaren van de in - 8° uitgaven bij elkaar weten te brengen en heeft deze stuk voor stuk met elkaar vergeleken - een benedictijnerarbeid binnen het kader van haar groter benedictijnerwerk. De auteur is tot bevreemdende resultaten gekomen. Van de uitgave van 1581 - trouwens eenvoudiger van opzet (o.m. zonder omlijstingen) - heeft ze geen varianten gevonden; des te meer echter van de editie van '1571'.

De illustraties zijn gelijk maar de begeleidende typografische teksten op de bladen vertonen afwijkingen die de geleerde hebben toegelaten drie verschillende edities te onderscheiden; omschreven als eerste editie (1571), tweede editie (vóór 1575) en derde editie (ca. 1575). Laatstgenoemde datum is afgeleid van het jaartal op de boekband van een exemplaar in het Vaticaan. Voor het overige is het echter niet heel duidelijk wat in de opinie van de auteur de volgorde heeft bepaald van de twee andere uitgaven; waarom ze meent dat de door haar als eerste aangeduide editie werkelijk deze is in 1571 tot stand gekomen; en waarom ze er één plaatst tussen 1571 en c. 1575 en niet na c. 1575 - bv. in 1576-1577.

Persoonlijk vermoeden we dat Plantin, ingaande op de wensen van zijn goede vriend Arias Montanus (die zich trouwens steeds bereid toonde dergelijke extra inspanningen mede uit eigen zak te helpen bekostigen), enkele malen de operatie, die in 1576-1577 naar voren treedt in zijn briefwisseling en boekhouding, heeft herhaald: de 'grote' *editio princeps* van 1571 moet zijn gevolgd geworden door oplagen van enkele tientallen exemplaren die niet in de handel werden gebracht maar uitgedeeld aan 'patroni' en vrienden van auteur en drukker. Het is zelfs mogelijk dat in 1571 meer bladen met gravures werden geleverd dan toen benut - een voorraad waaruit later kon worden geput. Wat ervan zij, met haar onderzoek van de exemplaren van de *Humanae salutis monumenta* in - 8°, heeft Mevr. Mauquoy zeer interessante nieuwe gegevens bijgebracht tot de kennis van deze zo aantrekkelijke als rijk geïllustreerde Plantijnse publikatie.

Dr. L. Voet

J.M. Arnoult, *Catalogues régionaux des incunables des bibliothèques publiques de France. Volume I. Bibliothèques de la Région Champagne-Ardenne*, Bordeaux, Société des Bibliophiles de Guyenne, 1979; één deel in - 8°, XI + 457 blz., ill. (Ministère de la Culture et de la Communication. Direction du Livre).

In het raam van de politiek tot conservering en bekendmaking van het oude cultuur-patrimonium, gehuldigd door het Franse Ministerie van Cultuur, verscheen in 1979 onder de auspiciën van het Direction du Livre, ressorterend onder de diensten van bovenvermeld ministerieel departement, het eerste deel in de reeks van regionale catalogi, gewijd aan het incunabelenbezit van de diverse Franse openbare bibliotheken. Auteur Jean-Marie Arnoult, conservator van de Bibliothèque municipale van Châlons-sur-Marne, opende aldus met dit werk, gewijd aan de incunabelen aanwezig in de openbare bibliotheken van het gebied Champagne-Ardenne, hetzij de vroegere provincie Champagne, de serie van repertoria die per streek het incunabelenpatrimonium van de diverse gebieden van Frankrijk, zoals voorkomend in de hier aanwezige publieke instellingen, in een nabije toekomst zullen vastleggen en beschrijven.

In het uitgebreid onderzoek van de diverse bibliotheekbewaarplaatsen, dat aan de samenstelling van deze catalogus voorafging, kon de auteur rekenen op de medewerking van diverse personen, verbonden aan de instellingen van het beschouwde gebied. De meest essentiële hulp werd daarbij verstrekt door Mevrouw E. Perrot en Z.E.H.J.-Ch. Didier, die de resultaten van hun jarenlange opzoekingen in de bibliotheek van de Société historique et archéologique de Langres aan de auteur ter beschikking stelden. Uit eerbied voor hun werk werd hun informatie ingelast in de notitie gewijd aan deze bibliotheek, wat meebracht dat deze bijdrage alle andere veruit in omvang overtreft, zodat hierdoor wel enigszins afbreuk wordt gedaan aan de overzichtelijkheid van het geheel der annexen toegevoegd aan de eigenlijke catalogus. Alleszins gaat het bij het inschakelen van deze gegevens wel om een overbodige luxe: de verkregen informatie werd immers ook verwerkt in het corpus van deze catalogus, dat de bladzijden 45 tot en met 234 omvat.

Dit corpus of de catalogus stricto sensu (blz. 45-234) verdient echter qua opbouw alle lof. Hij bestaat uit een ‘short-title list’, geklasseerd in alfabetische orde op de auteursnamen en levert in principe en indien voorhanden alle gegevens die voor de identificering van een editie hun belang hebben. Naast vermeldingen van de auteursnaam (alleen in de meest voorkomende vorm) en titel (verkorte titelopgave, per auteur in alfabetische orde gerangschikt op het eerste woord in de titel) worden dan ook nauwgezet alle verdere essentiële gegevens verstrekt, zoals de plaats van uitgave (vermeld in de vorm van de nationale taal daar gebruikt), de naam van de drukker en eventueel van de uitgever of boekhandelaar (meestal verstrekt in de taal van het land waar ze werkten), de datum van publikatie (met opgave van dag en maand indien bekend) en het formaat. Daarbij lag het in de bedoeling van de auteur om te verwijzen naar alle beschikbare informatie over de diverse edities. De notities zijn derhalve aangevuld met referenties naar de bestaande globale incunabelenrepertoria (Hain, Copinger, Reichling, de Gesamtkatalog der

Wiegendrucke), met verwijzingen naar de voorhanden nationale catalogi met volledige beschrijvingen van de erin opgenomen incunabelen (voorhanden

voor Frankrijk, België, Groot-Brittannië en Nederland), met referenties naar bijzondere catalogi die bepaalde bibliotheekbewaarplaatsen en fondsen behandelen en tenslotte met de opgave van detailstudies, gewijd aan de auteur(s), het beschouwde werk en zijn drukker, indien voorhanden. Tot de verstrekte gegevens behoren ook verwijzingen naar repertoria die een overzicht bieden van alle overgeleverde exemplaren van de hier beschouwde edities met opgave van hun diverse bewaarplaatsen. Met al deze toelichtingen werd een tweevoudig doel beoogd: enerzijds het bezorgen aan de gebruiker van deze handleiding in een beknopte vorm van een zo ruim mogelijke informatie over de uitvoering en samenstelling van een bepaalde wiegedruk.

Anderzijds wordt via deze verwijzingen een compleet overzicht betracht van de elders nog bestaande exemplaren van edities, voorkomend in de bibliotheken van Champagne-Ardenne. Deze gegevens over de diverse vindplaatsen van de hier opgenomen incunabelen-edities zijn daarbij uiteraard ook vervolledigd met verwijzingen naar de collecties in het gebied Champagne-Ardenne zelf. Inzake de exemplaren in deze laatste verzamelingen worden daarbij ook aanvullende gegevens verstrekt over hun gesteldheid qua volledigheid, verluchting, wijze van inbinding en voorkomende ex-libris.

De diverse notities waaruit de eigenlijke catalogus werd opgebouwd werden in principe zo kort mogelijk gehouden. Alleen deze edities die tot dusver nog niet werden toegelicht in een van de bovenvermelde incunabelenrepertoria kregen een gedetailleerde beschrijving met opgave van het aantal folio's, de voorkomende signaturen, het aantal regels voorkomend per bladzijde en de gebruikte lettertypes. Aangezien de meeste hier opgenomen incunabelen reeds bekend waren en elders geanaliseerd, leveren slechts 42 notities een dergelijke gedetailleerde beschrijving.

Omwille van een beter inzicht in de samenstelling van het gehele incunabelenbestand van het gebied Champagne-Ardenne, zoals gedetailleerd in het corpus van deze catalogus, werd een uitvoerige inleiding aan dit repertorium toegevoegd (blz. 1-31), waarin buiten een korte historisch-geografische benadering van het hier beschouwde gebied de hier voorkomende 1795 incunabelen (in 17 bibliotheken bewaard) toegelicht worden naar hun herkomst, taal, wijze van inbinden en illustratie. Als bezit van Franse bibliotheken bleek hierbij het aantal incunabelen verzorgd in Franse ateliers overwegend. Daarnaast vindt het belangrijke aantal Italiaanse en Duitse edities zijn oorsprong in de handelsrelaties die Champagne in het verleden met deze gebieden verbond. De inleiding biedt verder interessante informatie over de productie van de belangrijke centra en ateliers voor boekdrukkunst in Frankrijk, Duitsland, Italië en de Nederlanden, waarvan exemplaren bewaard bleven in de bibliotheken van Champagne-Ardenne.

Wat de boekbanden betreft werden slechts deze toegelicht die tot dusver nog niet het voorwerp werden van een beschrijving. Ze werden hierbij gegroepeerd naar hun oorsprong en naar hun type van uitvoering.

Omwille van een optimale hanteerbaarheid werd deze catalogus voorzien van een register betreffende de drukkers, van wie de werken hier behandeld zijn (blz. 235-300). Dit overzicht biedt als ingedeeld per land en per plaats (in alfabetische orde opgegeven) een opsomming van alle drukkers of ateliers hier werkzaam met vermelding in chronologische orde van de edities door hen verzorgd. Per editie wordt daarbij verwezen naar het nummer van de betreffende notitie in de catalogus. De plaatsen zijn daarbij opgeno-

men onder de staat, waartoe ze oorspronkelijk behoorden.

In aansluiting bij dit overzicht der drukkers volgt een alfabetisch persoonsnamenregister, waarin naast de namen van de drukkers ook die van de boekhandelaars en uitgevers zijn opgenomen (blz. 301-315).

Het repertorium werd vervolledigd met een concordantielijst voor de nummers van deze catalogus met betrekking tot de incunabelenrepertoria van Hain, Pellechet en de Gesamtkatalog der Wiegendrucke (blz. 317-343). Daarnaast werden ook statistieken toegevoegd, die overzichten bieden van het aantal incunabelen per land en per stad van de hier behandelde drukken (blz. 348-352). Een chronologische tafel van het aantal van deze werken per land (blz. 353) ontbreekt evenmin.

Tenslotte omvatten de annexen bij dit werk een index der boekbanden (blz. 443), een alfabetisch overzicht van de ex-librissen en plaatsen van herkomst (blz. 445) en een algemeen alfabetisch register van persoons-en plaatsnamen (blz. 446-456), buiten voorafgaand uitvoerige notities over de bibliotheken van het hier beschouwde gebied (geklasseerd per stad) (blz. 355-442). Deze notities belichten de specifieke kenmerken van de instelling en dit steeds in het raam van haar incunabelenverzameling. De omvang en de herkomst van het incunabelenbezit (meestal van kerkelijke instellingen en in mindere mate afkomstig van privé personen) zijn hier stelselmatig per instelling opgegeven. De lengte van deze bijdragen, die ook werden voorzien van een exhaustieve bibliografie evenals van een concordantielijst voor de eigen signaturen m.b.t. de nummers van de betreffende beschrijvingen in onderhavige catalogus, varieert daarbij naargelang uitvoerig archiefmateriaal hiervoor ter beschikking was of historische monografieën betreffende de beschouwde bibliotheek.

Dit repertorium wordt geïllustreerd met 30 platen, hetzij afbeeldingen van bijzondere boekbanden en van tekstfragmenten uit merkwaardige edities. Een uitvoerige bibliografie met opgave van de verkortingen gebruikt in de verwijzingen werd toegevoegd.

Met onderhavig repertorium, resultaat van langdurig minutieus en vakkundig werk, bezorgt J.-M. Arnoult een degelijk basiswerk dat een aanzienlijke bijdrage betekent voor de kennis van de vijftiende-eeuwse Westeuropese drukkunst in het algemeen en van de vroege Frans typografie in het bijzonder. Wel dient opgemerkt dat de auteur ook drukken, die na 1500 verschenen, in deze catalogus heeft opgenomen omdat deze in de bibliotheken van het gebied Champagne-Ardenne tot dusver deel uitmaakten van de incunabelenverzamelingen, hetzij als per vergissing hierin opgenomen, hetzij bij gebrek aan nadere informatie over de betreffende werken. Deze edities werden tot zover bijgevolg niet vermeld in de bestaande repertoria van zestiende-eeuwse drukken. Opdat deze werken - 125 in totaal -, die geen eigenlijke incunabelen zijn in de strikte zin van het woord, toch ergens van een beschrijving zouden worden voorzien, heeft J.-M. Anoult eraan gehouden ze in dit repertorium te vermelden. Dit gebeurde echter zonder onderscheid met de eigenlijke incunabelen. Een afzonderlijk addendum, gewijd aan deze drukken verschenen na 1500, had in dit opzicht dan ook meer duidelijkheid gebracht. Vooral is in het statistisch materiaal en de opgegeven percentages dikwijls nadere precisering gewenst. Bij de opgegeven cijfers tast men vaak in het duister of ze al dan niet deze post-incunabelen omvatten. Deze aanmerking wil echter geen afbreuk doen aan de waarde van het hier gepresenteerde werk. Het vormt een degelijke sleutel

tot het zeer rijke incunabelenpatrimonium van het gebied Champagne-Ardenne en levert tegelijk nieuwe elementen voor de cultuurhistorie van deze streek en voor de geschiedenis van haar bibliotheken in het bijzonder.

Francine de Nave

J.A. Gruys - C. de Wolf, *Typographi & Bibliopolae Neerlandici usque ad annum MDCC Thesaurus. Nederlandse boekdrukkers en boekverkopers tot 1700, met plaatsen en jaren van werkzaamheid.* Nieuwkoop, B. De Graaf, 1980, 8°, XVII + 172 blz., krt. (Bibliotheca Bibliographica Neerlandica, Volume XIII) (prijs: fl. 70)

In het afgelopen decennium werden voor de belangrijkste Nederlandse bibliotheken, nl. de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage en de universiteitsbibliotheken van Amsterdam, Leiden en Utrecht, drukkersregisters aangelegd m.b.t. hun respectieve verzamelingen van oude drukken. De werkzaamheden rond de samenstelling van het drukkersregister voor de Koninklijke Bibliotheek vormden daarbij het uitgangspunt voor de aanleg van onderhavig repertorium, dat een volledig overzicht wil brengen van alle boekdrukkers en boekverkopers die Nederland heeft voortgebracht tot het jaar 1700, zoals die voorkomen in de impressa en colofons van de door hen gedrukte of uitgegeven boeken.

Toen in 1975 het drukkersregister van de Koninklijke Bibliotheek klaar kwam bleken een 2000 titels onvolledig te zijn opgenomen, terwijl die van de verzamelingen Plakkaten en Gelegenheidsgedichten tot dusver hierin nog ontbraken. Herziening bleek noodzakelijk. Vanaf 1978 werd dan ook het gehele werk geverifieerd en aangevuld voor de jaren 1540-1700 en in deze context is dan ook het idee gerijpt om de bekomen resultaten deels vast te leggen onder de vorm van de publikatie van een lijst van Nederlandse boekdrukkers en boekverkopers. In een latere fase werd het daarbij voor wenselijk geacht om dit overzicht uit te breiden tot inclusief de incunabel- en post-incunabel-tijden, zodat een compleet beeld kon worden verschaft van alle Nederlandse drukkers en boekverkopers bedrijvig vanaf de vijftiende eeuw tot het jaar 1700. Aan het reeds verzamelde materiaal werden tevens omwille van een optimale volledigheid de gegevens toegevoegd geput uit de drukkersregisters van de resterende grootste Nederlandse verzamelingen van oude drukken, nl. die van de reeds vermelde universiteitsbibliotheken, terwijl voor wat de incunabelen en postincunabelen aangaat de gekozen items werden gelicht uit het werk van W. en L. Hellinga (*The fifteenth century printing types of the Low Countries*, Amsterdam, 1966, II, blz. 381-460) en de monumentale Nederlandse bibliografie van 1500 tot 1540 gerealiseerd door W. Nijhoff en M.E. Kronenberg (dl. III, 3, blz. 133-312). Tot zover de wordingsgeschiedenis van het onderhavige repertorium.

De auteurs, J.A. Gruys en C. de Wolf, beiden leden van de wetenschappelijke staf van de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag, konden voor de uitvoering van deze onderneming rekenen op de medewerking van de beheerders van de drukkersregisters in de onderscheiden bibliotheken en vooral op de Heer P. Valkema Blouw, die het door hem verzamelde materiaal voor een nog ongepubliceerde *Inventaris van Noordnederlandse drukken 1540-1600* (gehuisvest in de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek) ter beschikking stelde.

Het resultaat van hun onvermoeid bibliografisch speurwerk en grondig aanvullend onderzoek van diverse uitgegeven en onuitgegeven archivalia, detailstudies en van de oude drukken zelf vormt als gebaseerd op 40.000 à 60.000 titels het hier gepresenteerde werk, dat met ca. 2.800 namen verdeeld over 75 steden als een degelijke wegwijzer

voor de geschiedenis van de drukkunst in Nederland mag worden toegejuicht.

Het hoofdbestanddeel van dit repertorium vormt uiteraard de Alfabetische naamlijst van de Nederlandse drukkers en boekverkopers tot het jaar 1700 (blz. 1-103). Hij is samengesteld op de meest voorkomende vorm van de familienaam en levert daarbij ook, indien voorhanden, de belangrijkste varianten van de voor- en achternaam, evenals het pseudoniem, dit volgens criteria die uitvoerig werden toegelicht in de inleiding (blz. I-XVII; in het Nederlands en in Engelse vertaling, omwille van de internationale bruikbaarheid van deze publikatie). Verdere elementen van deze naamlijst vormen de plaats van bedrijvigheid (binnen en buiten Nederland) van de bepaalde drukker of boekhandelaar en het jaar of de periode van zijn werkzaamheid, naast meer toevallige gegevens over zijn samenwerking met anderen en zijn soms voorkomende fictieve persoonsnaam of adres.

In deze lijst, die uitgebouwd werd met tal van verwijzingen volgens principes die in de inleiding van het repertorium werden ontwikkeld, zijn de anonieme drukkerijen evenwel niet opgenomen. De belangrijkste onder deze, die in Nederland bedrijvig waren vóór 1500, worden vermeld in het tweede deel van de *Thesaurus*, nl. het chronologisch register per stad (blz. 105-157), dat per plaats in Nederland (in alfabetische orde opgegeven) een chronologisch overzicht biedt van de drukkers en boekverkopers die hier werkzaam zijn geweest met vermelding van het jaar of de periode van hun activiteit.

De *Thesaurus* werd verder vervolledigd met drie appendices. Het eerste aanhangsel brengt een alfabetische lijst van patronymica, die altijd naast een familienaam voorkomen en derhalve geen verwijzing kregen in de Alfabetische lijst (blz. 159-164). Deze lijst refereert naar de familienaam, waaronder de drukker of boekverkoper voorkomt in de Alfabetische lijst. Aanhangsel II (blz. 165-167) levert een alfabetisch overzicht van persoonsnamen voorkomend in kopij-impressa en dit telkens met referentie naar de catalogus van Knuttel. Het derde aanhangsel (blz. 169-172) biedt tenslotte een overzicht der Nederlandse centra van boekdrukkunst in chronologische orde met opgave van de eerste drukker(s) hier werkzaam. De gegevens van deze laatste appendix werden ook in kaart gebracht. Deze kaart levert bovendien een direct beeld van de graad van belangrijkheid van de diverse Nederlandse typografische centra en dit in verhouding tot het aantal drukkers of boekverkopers dat ter plekke bedrijvig is geweest.

De kwaliteit van de hier geboden informatie is uitstekend. Alle verschafte gegevens zijn verifieerbaar, als geput uit de vier vermelde drukkersregisters, die waar nodig werden gecontroleerd aan de hand van archivalia en detailstudies terzake en door autopsie van de drukken zelf. De *Thesaurus* onderscheidt zich aldus wezenlijk van de enige tot dusver gepubliceerde naamlijst van Nederlandse boekdrukkers en boekverkopers van de 15de tot de 19de eeuw, nl. het werk van A.M. Ledeboer, *De boekdrukkers*, *boekverkopers en uitgevers in Noord-Nederland* (1872; met hierbij zijn *Alfabetische lijst*, 1876, en zijn *Chronologisch register*, 1877) met zijn oncontroleerbare en onbetrouwbare informatie. De *Thesaurus*, die mits de financiële steun van de Vereniging Vrienden van de Koninklijke Bibliotheek kon verschijnen, vormt hiermede een hoog gekwalificeerde leidraad voor de oude Noordnederlandse boekdrukkunst, waarop sedert lang werd gewacht.

Francine de Nave

J. Briels, *Zuidnederlanders in de Republiek 1572-1630. Een demografische en cultuur-historische studie*, St.-Niklaas, Uitgeverij Danthe, 1985. 372 pp., Prijs: BF 1.070,-

De auteur van deze boeiende studie, Dr. J. Briels, werd geboren te Tilburg in 1936 en studeerde kunstgeschiedenis, geschiedenis en filosofie. Hij is vanaf 1968 verbonden aan het Kunsthistorisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Utrecht voor het onderwijs in de kunst- en cultuurgeschiedenis van de Nieuwe Tijd (1400-1900) en is daarnaast als docent wijsbegeerte in het Hoger Beroepsonderwijs werkzaam.

Met deze publikatie was de auteur zeker niet aan zijn proefstuk toe. Dat men J. Briels ongetwijfeld mag beschouwen als een eminent kenner van de 16de-eeuwse 'emigratiepolitiek', kwam reeds duidelijk tot uiting in verscheidene studies van zijn hand (o.m. *De Zuidnederlandse immigratie*, *1572-1630*, Haarlem, 1978 en *Zuidnederlandse boekdrukkers en boekverkopers in de Republiek der Verenigde Nederlanden omstreeks 1570-1630*, Nieuwkoop, 1974).

Briels stelt terecht dat het vraagstuk van de emigratie, die rond de overgang van de 16de naar de 17de eeuw vanuit de Zuidelijke Nederlanden naar de Republiek plaatsvond, zich nooit in een bijzondere belangstelling van de kant van de historische wetenschap heeft mogen verheugen, noch wat de kwantitatieve, noch wat de kwalitatieve aspecten daarvan betreft. Briels' *Zuidnederlanders in de Republiek 1572-1630* moeten we dan ook zien in het kader van een verder doorgedreven 'ontginning van een braakliggend studieterrein'!

De studie wordt ingeleid met een schets van de emigratie uit de Zuidelijke Nederlanden, gevolgd door een schets van de immigratie in de Noordelijke Nederlanden. Terecht merkt de auteur op dat van een demografisch onderzoek in de strikte zin van het woord geen sprake kan zijn, omdat het daarvoor benodigde basismateriaal ontbreekt of niet voldoet. Deze gebruikte gegevens werden stapsgewijs geordend en betrokken uit literaire en/of archivalische bronnen, ondergebracht in een chronologisch kader. Het ontberen van informatie belet tevens de omvang, het kwantitatieve aspect van de exodus, te berekenen in de strikte zin van het woord.

De gestandaardiseerde schatting, m.n. 60.000 personen en niet meer, is volgens Briels onhoudbaar gebleken. Zijn onderzoek in dit verband, ongetwijfeld vollediger, correcter en geloofswaardiger, brengt het totale volume van de Zuidnederlandse immigratie op 150.000.

Een tweede thema in de studie betreft de betekenis van deze immigranten voor de ontwikkeling van de geestescultuur. Hierin wil de auteur een definitief einde stellen aan onjuiste voorstellingen die 'een dubieus produkt zijn van het modehuis der romantiek' en niet op een analyse van feiten zijn gebaseerd, maar op onwetendheid en vooringenomenheid. Zo zou in de jaren 1572-1618 het katholicisme ideologisch nog dominant geweest zijn in de samenleving, echter met een dusdanig verminderde sociale relevantie dat dit geloof de maatschappij struktureel niet meer kon beïnvloeden; haar plaats werd ingenomen door de Calvinistische kerk die daarbij door haar officiële status reeds spoedig aan belangrijkheid won, doch numeriek een minderheid betrof. Voor het eerst wordt een onmiddellijke relatie tussen immigratie en reformatie onderzocht: m.n. de omvang van de beweging, de maatschappelijke achtergronden, de motieven die tot emi-

gratie aanzetten, de gevolgen van de inwijking voor de zich ontwikkelende reformatie in het Noorden en de kwantitatieve verhouding tussen reformatorische beweging en roomse kerk tussen 1572-1618. De studie sluit af met enkele beschouwingen over tolerantie in de Republiek (politieke en economische tolerantie, varianten van tolerantie en humanisme en tolerantie).

Met zijn studie *Zuidnederlanders in de Republiek 1572-1630* is Briels er weerom in geslaagd een boeiend verslag te realiseren van één bijzonder aspekt van de geschiedenis der Nederlanden. Het is inderdaad zo dat het laatste woord omtrent deze boeiende, doch gecompliceerde episode nog niet is geschreven. Ondanks de gebrekkige informatie die ons werd overgeleverd is het ongetwijfeld mogelijk nog meer diepgang en precisering in deze materie te bekomen. Zo merkt Briels op dat lokaal onderzoek zal moeten uitwijzen welke omvang de immigratie in de kleinere dorpen en steden heeft gehad. Dankzij het baanbrekend werk van J. Briels inzake deze materie werd het mogelijk op een gefundeerde wijze af te rekenen met vaak foutieve en onjuiste voorstellingen van bepaalde feiten. De Zuidnederlandse immigratie is niet langer meer een historische anekdote maar een fenomenaal historische gegeven dat verregaande implicaties had in maatschappelijk opzicht. *Zuidnederlanders in de Republiek 1572-1630* is een terecht en imposant pleidooi om de Zuidnederlandse immigratie op haar juiste historische waarde te schatten.

Carl Depauw